

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის
აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

ხელნაწერის უფლებით

ზვიად ცხვედიანი

**ძველი დასავლური არაბული დიალექტები
(ჰიჯაზისა და ჰუზაილის დიალექტები)**

10.02.06. - ახლო აღმოსავლეთის ენები
(სემიტური ენები)

ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატის
სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად
წარდგენილი დისერტაციის

ა ვ ტ ო რ ე ფ ე რ ა ტ ი

თბილისი
2006

სადისერტაციო ნაშრომი შესრულებულია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სემიტოლოგიის განყოფილებაში.

სამეცნიერო ხელმძღვანელი: ფილოლოგიის მეცნიერებათა
დოქტორი, პროფესორი
გურამ ჩიქოვანი

ოფიციალური ოპონენტები: 1. ფილოლოგიის მეცნიერებათა
დოქტორი, პროფესორი
ალექსი ჟორდანი

2. ფილოლოგიის მეცნიერებათა
კანდიდატი, დოცენტი
მარიამ ნედოსპასოვა

დისერტაციის დაცვა შედგება 2006 წლის 19 მაისს 14⁰⁰ საათზე საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სადისერტაციო საბჭოს P10.06.№9 სხდომაზე.

დისერტაციის გაცნობა შეიძლება აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ბიბლიოთეკაში.

მისამართი: 0162, თბილისი, აკად. გ. წერეთლის ქ. № 3.

ავტორეფერატი დაიგზავნა 2006 წლის

სადისერტაციო საბჭოს
სწავლული მდივანი, ფილოლოგიის
მეცნიერებათა კანდიდატი

/დ. სვანი/

ნაშრომის ზოგადი დახასიათება

სადისერტაციო ნაშრომის მიზნები და ამოცანები. სადისერტაციო ნაშრომი ეძღვნება არაბული ენათმეცნიერების, კერძოდ არაბული დიალექტოლოგიის მნიშვნელოვან პრობლემას – შუა საუკუნეების არაბულ გრამატიკულ ლიტერატურაში დაცული დიალექტიზმების იდენტიფიკაციასა და ანალიზს.

ნაშრომში შესასწავლ საგნად შერჩეულია ძველი დასავლური არაბული დიალექტები (ჰიჯაზისა და ჰუზაილის დიალექტები). ჰიჯაზის (დასავლეთ არაბული) ჯგუფში გაერთიანებულია ჰიჯაზისა და თიჰამას ბედუინთა ნაკლებად ცნობილი დიალექტები. ჯეროვნად არაა შესწავლილი მათი მიმართება ამ არეალის ურბანისტული ცენტრების, უმთავრესად მექისა და მედინას დიალექტთან.

შუა საუკუნეების არაბი გრამატიკოსების შრომების და $ta\bar{O}w \times d$ -ის გამოკვლევების წყალობით შესაძლებელია მოდიფიკაციათა ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი. ასეთ ვითარებაში ყოველი ფორმის შესწავლისას აუცილებელია მთელი სისტემის თავისებურებათა გათვალისწინება. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ტიპოლოგიურ დაკვირვებათა შედეგებსაც.

შრომაში წამოჭრილი ზოგიერთი საკითხის გარკვევისას განსაკუთრებულ დახმარებას გვიწევს კლასიკურ არაბულში, სამხრეთ არაბულში, თანამედროვე არაბულ დიალექტებში, ეთიოპურში (გეეზი), ებრაულსა და არამეულში დამოწმებული ფორმები. რიგი საკითხები ჯეროვნადაა შესწავლილი როგორც არაბი ფილოლოგების, ასევე სემიტოლოგების ხ. რაბინის, პ. ბენშტედტის, ჟ. კანტინოს, დ. კონის, ა. ბელოვას, ჯ. ბლაუს, ო. ბლოს, პ. კოფლერის, მ. ვოიდიჩის, ი. ანისის და სხვათა მიერ. ზოგიერთი მოვლენის მიზეზი და ისტორია კი სპეციალურად არ გამოუკვლევიათ.

შრომის მიზანს წარმოადგენს შუა საუკუნეების გრამატიკულ ლიტერატურაში დაცული ინფორმაციის საფუძველზე, ჰიჯაზურისა და ჰუზაილის ფონეტიკური, ფონოლოგიური, მორფოლოგიური, სინტაქსური და ლექსიკური გამოკვლევა, მისი ენობრივი არსის სრულად წარმოდგენა.

ჰიჯაზისა და ჰუზაილის ძველი არაბული დიალექტები ავლენენ მრავალფეროვან ლინგვისტურ თავისებურებებს. ისინი შეიცავენ უაღრესად მდიდარ მასალას ზოგადლინგვისტური პრობლემატიკის საკვლევად. ძველ არაბულ დიალექტებზე დაკვირვება შესაძლებლობას იძლევა განისაზღვროს სემიტური ენების განვითარების ტენდენციები, რაც საყურადღებოა ისტორიული ენათმეცნიერების თვალსაზრისით.

სამეცნიერო სიახლე. ნაშრომის მეცნიერული სიახლე ისაა, რომ მასში პირველადაა წარმოდგენილი ძველი არაბული დიალექტების ტიპოლოგიური ასპექტების, ჰიჯაზურისა და ჰუზაილის კომპლექსური კვლევა. გათვალისწინებულია საკვლევი პრობლემის ირგვლივ თანამედროვე სემიტოლოგიასა და არაბულ დიალექტოლოგიაში არსებული ზოგადთეორიული და მეთოდოლოგიური შრომები. სადისერტაციო ნაშრომში გაანალიზებულია ძველი დასავლური დიალექტების (ჰიჯაზურისა და ჰუზაილის) საკვანძო საკითხები.

ენობრივი ანალიზი ხელს უწყობს არაბული ტომების ჰიჯაზში, საერთოდ არაბეთის ნახევარკუნძულზე და მის მიმდებარე რეგიონებში მოძრაობის დადგენას, რაც საყურადღებოა არაბული ტომების ისტორიისათვის.

დისერტაციაზე მუსაობისას ავტორი ეყრდნობა არა მხოლოდ თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურას. ინფორმაციის მნიშვნელოვანი წყაროა შუა საუკუნეების არაბი ფილოლოგების შრომები.

კვლევის მეთოდი. სადისერტაციო ნაშრომში დასმული პრობლემების კვლევის დროს გამოყენებულია დესკრიფციული და ისტორიულ-მედარებითი მეთოდები.

ნაშრომში გამოყენებული კვლევის მეთოდოლოგია, ფაქტობრივად, რამდენიმე სხვადასხვა კვლევითი მიმართულების კომბინირების შედეგს წარმოადგენს. ამის აუცილებლობას თავად საკვლევი მასალის მასშტაბები, სირთულე და სპეციფიკა განაპირობებს.

პრაქტიკული მნიშვნელობა და აქტუალობა. ზემოაღნიშნული განსაზღვრავს პრობლემის აქტუალობასაც, რადგან ჰიჯაზისა და ჰუზაილის ძველი არაბული დიალექტები ავლენენ მრავალფეროვან ლინგვისტურ თავისებურებებს, შეიცავენ უაღრესად მდიდარ მასალას ლინგვისტური პრობლემატიკის საკვლევად. ძველ არაბულ დიალექტებზე დაკვირვება შესაძლებლობას იძლევა განისაზღვროს სემიტური ენების და არაბული დიალექტების განვითარების ტენდენციები, რაც საყურადღებოა ისტორიული ენათმეცნიერების თვალსაზრისითაც.

ამავე დროს, არაბული დიალექტები (ძველი და თანამედროვე) უაღრესად რთული მოვლენაა თანამედროვე სემიტოლოგიურ ლიტერატურაში, ჯერ კიდევ სათანადოდ არ არის შესწავლილი მათი ყველა ასპექტი არაბული ენის ისტორიული დიალექტოლოგიის თვალსაზრისით.

წარმოდგენილი ენობრივი და დიალექტოლოგიური მასალა შესაძლოა გამოყენებულ იქნას არაბული დიალექტოლოგიისა და კლასიკური არაბული ენის ისტორიის სალექციო კურსში. ის დახმარებას გაუწევს არაბული დიალექტებითა და ისტორიული დიალექტოლოგიით დაინტერესებულ პირებს.

სადისერტაციო ნაშრომის აპრობაცია. სადისერტაციო ნაშრომმა აპრობაცია გაიარა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სემიტოლოგიის განყოფილებაში.

სადისერტაციო ნაშრომის ნაწილები მოხსენებების სახით წაკითხული იყო სამეცნიერო სესიებსა და კონფერენციებზე. ნაშრომის დებულებები ასახულია სხვადასხვა სამეცნიერო ჟურნალებში გამოქვეყნებულ სტატიებში.

სტრუქტურა და მოცულობა. ნაშრომი მოიცავს კომპიუტერზე ნაბეჭდ 162 გვერდს. შედგება შესავლისა და ოთხი თავისაგან.

დისერტაციას ბოლოში დაერთვის ზოგადი დასკვნები, გამოყენებული ლიტერატურის, წყაროებისა და ლექსიკონების სია.

ნაშრომის მოკლე შინაარსი

შესავალი

ნაშრომის შესავალში წარმოდგენილია საკითხის არსი, მოცემულია ძველი არაბული დიალექტების შესწავლის ისტორია. ყურადღება ექცევა ენობრივ სიტუაციას ჰიჯაზში, კოინესა და დიალექტების მიმართებას სალიტერატურო სტანდარტულ არაბულთან. განხილულია ტომთა მიგრაცია და სხვა ექსტრალინგვისტური ფაქტორები, რომლებმაც მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს არეალის ეთნოლინგვისტურის სურათის შექმნაში. ზოგადად არის განსაზღვრული ის ძირითადი პრობლემები, რომლებიც ნაშრომშია განხილული.

თავი I – ფონოლოგია

1. 1. - კონსონანტები

ჰიჯაზისა და ჰუზაილის ძველ არაბულ დიალექტებში კონსონანტთა და ხმოვანთა დისტრიბუცია შედარებით ერთნაირია. ეს მოვლენა მკაფიოდაა გამოხატული სალიტერატურო არაბულ ენაში და შესამჩნევია თანამედროვე აღმოსავლურ არაბულ დიალექტებში.

გამოიყოფა თანხმოვანთა არტიკულაციის ათი ძირითადი ლოკალური რიგი: ბილაბიალები, ლაბიოდენტალი, დენტალები, ინტერდენტალები, ალვეოლარები, პალატალები, ველარები, უვულარი, ფარინგალები და გლოტალები. 1) ბილაბიალები: b m w. 2) ლაბიოდენტალი: f. 3) დენტალები: t d ā Ê, n s z á. 4) ინტერდენტალები: ä È Ì. 5) ალვეოლარები: r (à) l (Ù). 6) პალატალები: ა) პრეპალატალები: â Ó (< გ), ბ) მედიოპალატალი: y, გ) პოსტპალატალი: k. 7) ველარები: g Ò Ò. 8) უვულარი: q (// გ). 9) ფარინგალი: ÷ Ò. 10) გლოტალი (ლარინგალი): ù h.

დაბრკოლებათა ხარისხი ქმნის ორ ძირითად რიგს: ხშულს და ნაპრალოვანს.

1) ხშულნი: b t d ā Ê k q ù; სონორები: r l (Ù) m n.

2) ნაპრალოვანნი: ა) სპირანტები: w f Ì â y Ò Ò ÷, ბ) სიბილანტები: s z á È ä, დ) აფრიკატი: Ó (<g).

სიბილანტთა ტრანსფორმირებული სისტემის პრასისტემასთან შედარების კვალობაზე ჩანს, რომ სიბილანტთა შედარებით არქაული სისტემა შენარჩუნებული აქვს არაბულს, უგარიტულსა და სამხრეთარაბულ ენებს. ერთადერთი მნიშვნელოვანი ცვლილებაა პრასემიტური â > s, რაც არსებითია სამხრეთსემიტური ენებისთვის.

ჰიჯაზის ძველი არაბული დიალექტის კონსონანტური სისტემა თითქმის ემთხვევა კლასიკური სალიტერატურო არაბულისას, მაგრამ ფონეტიკური პროცესების, თანხმოვანთა სპონტანური და კომბინატორული ცვლილების აღწერა უჩვენებს მნიშვნელოვან განსხვავებას არა მარტო სალიტერატურო ენასთან, არამედ ძველი დიალექტების აღმოსავლურ და დასავლურ განშტოებას შორის.

1. 2. - ვოკალიზმი

ხმოვნების წარმოთქმისას პოზიციურად განუპირობებელი ვარიაციების აღწერა, რომელიც შემოგვინახეს შუა საუკუნეების არაბმა ფილოლოგებმა და ყურანის კითხვის ძველმა ტრადიციამ, ადასტურებს, რომ გარკვეული თავისებურებანი მოხდა წარმოთქმაში.

წყაროთა ანალიზის საფუძველზე გამოიყოფა ხმოვანთა შემდეგი კლასები:

მოკლე: a / À / Ā / Ä / i / u

გრძელი: Á / Ā / Ą / × / Í / æ

ხმოვნის ვარიანტის რეალიზაციას განაპირობებს პოზიცია და კონტაქტი.

Á-ში ნაწილობრივ აისახა ხმოვნის განვითარება. დამახასიათებელია ვარიანტები: Ā / Ñ / Ī / Ý. აღნიშნული ხმოვნების არსებობას განაპირობებს მეზობელი თანხმოვნების რაგვარობა, ასევე -aya-, -ayi-, -awi- კომპლექსები.

a / Á-ს პალატალიზაციის (არაბ. ùimÁla(t) ùat- tarÒ×m) მიზანია ხმოვანთა ჰარმონიზაცია, რომელიც ასახულია ùal- ùidÒÁm-ში (მიმსგავსება, ასიმილაცია). ხმოვანთა ჰარმონიზაცია ორი სახისაა: 1. იმალა (ùal- ùimÁla- 'გადახრა') და 2.

სინჰარმონიზმი ($\grave{u}al- \grave{u}itb\acute{A}\grave{=}$). ორივე ვარიანტი დასტურდება პაუზასა და გაბმულ მეტყველებაში.

არაბული წყაროები უჩვენებს, რომ $\grave{u}im\acute{A}la(t) \grave{u}at- tar\acute{O}\times m$ დამახასიათებელი იყო არაბეთის ნახევარკუნძულის აღმოსავლეთსა და ცენტრში მოსახლე ტომებისთვის, როგორცაა: თამიმი, ასადი, ტაი, ბექრ იბნ ვაილი, აბდ ალ- კეისი და თაღლიბი. აგრეთვე, ჰიჯაზის ტერიტორიაზე მომთაბარე ტომთა მეტყველებისთვის. ი. ანისი გამოყოფს ორ ძირითად ჯგუფს. პირველისთვის დამახასიათებელია $\grave{u}al- \grave{u}im\acute{A}la$ და მეორისათვის - $\grave{u}al- \grave{u}im\acute{A}la$ -ს საპირისპირო პროცესი - $taf\acute{O}\times m$ (გაძლიერება, ემფატიზაცია) ანუ ველარიზაცია.

ჰიჯაზური დიალექტი უჩვენებს პალატალიზაციის რამდენიმე შემთხვევას. ირკვევა, რომ ეს შემთხვევები უნივერსალური არაა და ახასიათებს ზოგიერთ კილოკავს, სავარაუდოდ ჰიჯაზში მომთაბარეთა მეტყველებას.

\acute{A} -ს პალატალიზაციის ვარიანტია, თუ ის w -ისა და y -ის ნაცვალია მეორე ძირისეული თანხმოვნისა ინტერკონსონანტურ პოზიციაში. w -ის შემთხვევაში პირველ მარცვალში i - ვოკალია: $C_1iC_2t- u / a / I < C_1\acute{A}C(a)$, მაგ.: $\acute{O}iftu-$ 'შემემინდა' / $\acute{O}\acute{A}/(\acute{A})f(a)-$ 'შემემინდა'.

პალატალიზაციის გამონაკლისი შემთხვევაა $m\acute{A}/(\acute{A})l(a)-$ 'გადაიხარა', 'ქონება შეიძინა'; $\grave{u}an- n\acute{A}/(\acute{A})s-$ 'ხალხი'; $\acute{O}a\acute{O}\acute{O}\acute{A}/(\acute{A})\acute{O}-$ 'ჰაჯაჯი' (მამაკაცის ს. ს.), $b\acute{A}/(\acute{A})-$ 'კარი', როდესაც არ ჩანს მისი განმაპირობებელი მიზეზი. კლასიკურ არაბულში შეინიშნება გენიტიურ კონსტრუქციაში, მაგ.: $\dots\grave{u}an- n\acute{A}/(\acute{A})s, \dots m\acute{A}/(\acute{A})l-$ 'ქონება'.

არადისტანციური პალატალიზაციის მაგალითია, როდესაც სიტყვის აუსლაუტში a წინ უსწრებს y -ს (resp. $\grave{u}al\times f maq\acute{a}\acute{a}ra$ -ს) ანუ a წარმოადგენს y -ის ნაცვალს მესამე ძირისეული თანხმოვნის პოზიციაში. ასევე, ზმნურ და სახელად ფორმებში, როდესაც $a / \acute{A} < w$. ამ შემთხვევას სიბავაიპი განიხილავს მესამე ძირისეულით სუსტ თანხმოვანზე გათავებულ სახელთა ორობითი რიცხვის წარმოების თავში და მიაწერს ჰიჯაზურს, მაგ.: $\acute{O}az\acute{A}-$ 'ილაშქრა, დაიპყრო' $> \acute{O}azaw\acute{A}/\acute{A}$.

თუ r -ს მოსდევს $-i-$, იგი ხელს უწყობს პალატალიზაციას იმ შემთხვევაშიც კი, როდესაც ეს სხვა თანხმოვნებთან შეუძლებელია, მაგ.: $q\acute{A}/(\acute{A})rib-$ 'ნავი', $\grave{u}al- k\acute{A}/(\acute{A})fir\acute{a}e/(\times)n(a)-$ 'ურწმუნოები'. $\acute{A}/(\acute{A})ri-$ კომპლექსში პალატალიზაცია დაფიქსირებულია ჰიჯაზის ბედუინ ტომთა მეტყველებაში.

$\grave{u}im\acute{A}la(t) \grave{u}at- tar\acute{O}\times m$ -ი გამორიცხულია ემფატიკური (\acute{E} , \acute{a} , \acute{a} , \acute{I}), ველარი (\acute{O} , \acute{O}) და უვულარი (q) თანხმოვნების მეზობლობაში. ზოგი ავტორის მტკიცებით, $\grave{u}al- \grave{u}im\acute{A}la$ i -სთან ასიმილაციის შედეგია. მის უარსაყოფად იშვიათი არაა მაგალითები, რომლებშიც ასეთი ფაქტორი უადგილოა, მაგ.: $b\acute{A}b$.

იმალას ანალიზით ირკვევა ხმოვანთა პარალელიზმი ძველი არაბული დიალექტების სიტყვის სტრუქტურაში: ჰიჯაზური (დას. არაბ.) $a //$ ნეჯდის (აღმ. რაბ.) i . ჰ. კოფლერის მიხედვით ნეჯდისთვის დამახასიათებელია პალატალიზებული $a > i$. სემიტური ფონოლოგიის გათვალისწინებით შეიძლება ვივარაუდოთ $a < i$ პროცესი ზოგადად. მიუხედავად ამისა, მწირი ინფორმაცია არაბულ დიალექტებში ხმოვანთა კორელაციის ზუსტი სურათის დადგენის საშუალებას არ გვაძლევს.

ველარიზაციის ($\grave{u}im\acute{A}la(t) taf\acute{O}\times m$) შემთხვევები მიეწერება ჰიჯაზურს, მაგ.: $\acute{a}al\acute{A}/(\beta)t-$ 'ლოცვა', $zak\acute{A}/(\beta)t-$ 'მოწყალება', $\acute{O}ay\acute{A}/(\beta)t-$ 'ცხოვრება'. ყურანის ორთოგრაფიით: $\acute{a}lwt, zkwt, \acute{O}ywt$. ეს ფორმები შეიმუშავეს ყურეიშელმა ჩამწერებმა.

taÓw×d-ის ტრადიციით ხშირია ველარიზებული ვარიანტები. Ý ასახავს გარდამავალ ეტაპს æ-სა და Á-ს შორის. შეესატყვისება არამეულ áÍÝäÁ, zakæäÁ, hayæäÁ-ს და ეთიოპიურ maskÝt-ს (არაბ. miákÁt- ‘ნიშა’).

ძველ დიალექტებში არსებობს გარკვეული შესაბამისობა:

$$\begin{array}{cc} \acute{I} & \acute{A} \\ \times & \text{æ} \end{array}$$

ჰიჯაზის ძველი არაბულ დიალექტის ვოკალიზში ასეთია:

$$\begin{array}{ccc} & \text{მოკლე} & \text{გრძელი} \\ & a & \acute{I} \quad \acute{A} \\ i & u & \times \quad \text{æ} \\ & \text{დიფტონგები} & \\ & ay & aw \end{array}$$

ხმოვნის ვარიანტის რეალიზაციას, ხშირად, განაპირობებს პოზიცია და კონტაქტი. ასეთი ვარიაციები ჰიჯაზისა და ჰუზაილის ძველ არაბულ დიალექტებში ძალიან ცოტაა და ამიტომ ახლოს დგას ქანაანურ, ეთიოპურ და სალიტერატურო არაბულთან. არაბი გრამატიკოსების შრომებიდან ირკვევა, რომ მეზობელი ფონემების გავლენა ხმოვნებზე გამოკვეთილია აღმოსავლურ დიალექტებში.

სიტყვის ვოკალურ სტრუქტურაში იგულისხმება ხმოვანთა განაწილება, ან პოზიცია სიტყვა-ფორმაში (შემდგომში სიტყვა), ანუ მისი სილაბური სტრუქტურა მთლიანად. ასევე, სიტყვაში ხმოვანთა ხარისხობრივი და რაოდენობრივი მახასიათებლები და მათი ფუნქციური დატვირთვა.

ჰუზაილში სინჰარმონიზმს უჩვენებს $C_1aC_2 \times C_3$ სტრუქტურა $> C_1iC_2 \times C_3$, მაგ.: kab×r $>$ kib×r- ‘დიდი’, მსგავსად ნეჯდისა და ეგვიპტის თანამედროვე დიალექტებისა. ასეთი ვარიანტები ახასიათებდა ბედუინთა ტომების დიალექტებს: თამიმი, ბეჟრი, ასადი და კეისი. პალატალიზაციისა და სინჰარმონიზმის მაგალითებიდან ჩანს, რომ i-ს გავლენა დიდია ბედუინთა დიალექტებზე ზოგადად. საპირისპირო მოსაზრება გამოთქვს ი. ანისმა, ა. ალ-რაჯეჰიმ და ა. ალ-ჯუნდიმ. მათი აზრით, ბედუინთა ტომები u-საკენ “გადახრილობას” უჩვენებენ. მხედველობაში ჰქონდათ პირველი და მეორე ძირისეული -u- ვოკალი და არ გაითვალისწინეს პალატალიზაცია და სინჰარმონიზმი.

სინჰარმონიზმი დაცულია fa=la(t) ტიპის -Át ფორმანტიან მრავლობითში იმ შემთხვევაშიც კი, როცა მეორე მარცვალი -w-ით ან -y-ით იწყება, მაგ.: ÓawÁzÁt- ‘წყვილები’, bayaÉÁt- ‘კვერცხებ’. ასევე, ყურანის ქუფელი ალ-ამაშისეულ რეჩიტაციაში: “...äalÁäu =awarÁtin...”- “...სამი ნაკლოვანება...” [ყურანი 24/58].

ვოკალური სტრუქტურის არამყარობა ორი გარემოების შედეგია: 1. ძლიერი მახვილის მოქმედება. ისტორიული თვალსაზრისით ძლიერმა მახვილმა სემიტური ენების სიტყვის ვოკალურ-სილაბური სტრუქტურის განვითარებაში გადამწყვეტი როლი ითამაშა 2. თანხმოვანთა თავმოყრის შეუძლებლობა.

1. 3. თანხმოვანთა სპონტანური ცვლილებები

ადრეკლასიკური ხანის არაბულის და ჰიჯაზის დიალექტის ფონეტიკური სისტემის რეკონსტრუქცია ხერხდება ჩვენამდე მოღწეული ძველი არაბული გრამატიკული ტრაქტატების მეშვეობით. ბასრის ფილოლოგიური სკოლის მთავარი წარმომადგენლის VII საუკუნეში მოღვაწე აბუ ბიშრ ამრ იბნ უსმან სიბავაიჰის

ნაშრომი – “*ùal- kitÁb*” ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი წყაროა ასეთი კვლევისათვის.

უველარი *q* ზოგჯერ გადმოიცემა მჟღერი *g*-ით, მაგ.: *qaáá(a)>gaáá(a)*- ‘მოუთხრო, მოყვა’. უპირისპირდება აღმოსავლურ ყრუ *q*-ს. ფოლერსი გამოყოფა მჟღერ *q*-ს.

ფონემა *q* ხასიათდება როგორც უკანაენისმიერი მჟღერი, შესაბამისად შესაძლებელია მისი **g*-ით ლოკალიზაცია. **g* ყრუვდება არტიკულაციის ხერხისა და ადგილის შენარჩუნებით: *g > q*. ძველი წარმოთქმა: *g*, რომელიც დაფიქსირებულია ძველ ჰიჯაზურში შენარჩუნებულია ბედუინთა დიალექტებში.

q-ს გამჟღერება *> g* აღნიშნული აქვთ არაბ ფილოლოგებს, ე. ი. ასეთი თავისებურება არსებობდა უკვე VII საუკუნეში.

VIII საუკუნეში იწყება *g*-ს პალატალიზაცია (*g > Ó*). X საუკუნეში იმდენად ტოტალური ხასიათი მიიღო, რომ *g > Ó* ნორმად იქცა სალიტერატურო ენაში. მამასადამე VIII საუკუნემდე ჰიჯაზის ძველ არაბულ დიალექტში **g > g*, ხოლო X საუკუნიდან **g > Ó*.

ლაზიალი *f* ფონეტიკური რეალიზაცია შენარჩუნებულია ყველა დიალექტში, მაგრამ დასტურდება არარეგულარული მონაცვლეობა ინტერდენტალ *ǣ*-სთან, იმ დიალექტებში, სადაც დაცულია *ǣ*. ეს მოვლენა დამახასიათებელია ძველი არაბული დიალექტებისათვის ჰიჯაზში, არაბეთის ნახევარკუნძულის სამხრეთ-დასავლეთ სანაპიროს თანამედროვე დიალექტებისათვის, იემენისა და ცენტრალური არაბეთის ზოგი დიალექტისათვის, მაგ.: *fÁr > áar-* ‘დუღილი’, *fihim > áihim-* ‘გაიგო’; შებრუნებული მონაცვლეობა: *faÁfa < áalÁaa-* ‘სამი’ და ა. შ.

È > d შეთხვევა დაფიქსირებულია ჰიჯაზში, მაგ.: *ùáÈ- Èikr > ùad- dikr-* ‘გახსენება, მოგონება’. იბნ მანზური მიაწერს *È > d* ტოტალობას რაბიას ჯგუფის დიალექტებს.

ჰიჯაზის ძველი ქალაქების (დასავლეთ არაბეთი) მეტყველება ხასიათდება ინტერდენტალების რედუქციით, მსგავსად სამხრეთ არაბული დიალექტებით გარშემოტყმული ადენურისა. სამხრეთ არაბულ დიალექტებს შენარჩუნებული აქვთ ინტერდენტალთა რიგი.

t > h : *-at > -ah* დამახასიათებელი ყოფილა ყურეიშელთა მეტყველებისთვის.

1. 4. ბგერათა კომბინატორული ცვლილებები

ჰიჯაზის ძველ არაბულ დიალექტში დასტურდება ფონემათა გარკვეული მოდიფიკაციები, რაც თავს იჩენს გაბმულ მეტყველებაში ბგერათა არტიკულაციური ცვლილებების სახით. ასეთი მოდიფიკაციები ძირითადად ორი სახისაა: კომბინატორული და პოზიციური.

სუბსტიტუცია

÷ > n, მაგ.: *ùá÷ǣÁ > ùanáǣÁ-* ‘მისცა’

ასიმილაცია

ნაწილობრივ ასიმილაციას არაბი გრამატიკოსები განიხილავენ “*ùal- ùibdÁl*”-სა და “*ùal- ùi÷lÁl*”-ში (დეფექტივაცია), რომელიც არსებითად *ùibdÁl*“-ის შემადგენელი ნაწილია.

ჰიჯაზის ძველ არაბულ დიალექტებში დაფიქსირებულია ნაწილობრივი ასიმილაციის კონტაქტური და დისტანციური ვარიანტები.

nb > mb *n > m* *CVm/nbVC* სტრუქტურაში.

st > sǣ ùistaǣ÷a < ùistaǣǣ÷a, ასევე *ùisǣǣ÷a-* ‘შეედლო’ ჰაპლოლოგიით.

sā > āā sirÁā > áirÁā- ‘გზა’

sd > zd tasd×r > tazd×r. sd-ს არტიკულაციის კვალობაზე გამოიყოფა ორი დიალექტი. 1. რომელშიც შენარჩუნებულია ყრუ სიბილანტი დენტალი s. 2. s > z პროცესი.

ád > zd

ád-ს არტიკულაციის კვალობაზე á > z. იგივე პროცესია ùifta÷ala ტიპში t-სთან. á არ განიცდის ასიმილაციას t-სთან სიბილანტობის გამო, არც d á-სთან. d არ არის ინფიქსი t-ს დარად, მაგ.: ùisāabara- ‘მოითმინა’ ტიპში. ád-ს არტიკულაციის კვალობაზე d დენტალი მიიმსგავსებს á-ს და და ცვლის z-ით, d-სთან უფრო ახლოს მდგომი თანხმოვანით. á > z პროცესის საფუძველია d-სა და z-ს ერთიანობა სიმჟღერის კვალობაზე. z არაემფატიკური მჟღერი თანხმოვანია.

სრული ასიმილაციის ვარიანტებს არაბი გრამატიკოსები განიხილავენ ùal-ùidÒÁm // ùal-ùiddiÒÁm-ში, რომელიც გამოხატავს ცნებას “შერწყმა”, “გემინაცია”, “ასიმილაცია”.

რეგრესული, სრული, კონტაქტური

ùifta÷ala ტიპში wt >tt ùttahama < ùiwttahama- ‘ექვობდა’, გარდა ùifta÷ala ტიპისა დადასტურებულია fu÷Ál და faw÷al ტიპებში, მაგ.: turÁā- ‘მემკვიდრეობა’; tawlaÓ- ‘ზუნაგი’ (შდრ. > dawlaÓ).

lr > rr სიტყვათა მიჯნაზე, მაგ.: hal ra÷ayta > har ra÷ayta- ‘დაინახე?’ სიბავაიჰი არ დადასტურებს ამ შემთხვევას ჰიჯაზში. wt >tt ùifta÷ala, fu÷Ál და faw÷al ტიპებში, მაგ.: ùittaÒaĒa- ‘მიიღო, აიღო’, turÁā- ‘მემკვიდრეობა’, tawlaÓ (შდრ. tw > dw, მაგ.: tawlaÓ > dawlaÓ).

yt > tt, მაგ.: ùittabasa, muttabis იბნ ჯინის მიხედვით ჰიჯაზურია.

Ēt > tt, მაგ.: ùaÒaĒta > ùaÒatta- ‘აიღე’.

პროგრესული, სრული, კონტაქტური

Ēt > dd, მაგ.: muĒtakar > muĒakar > muddakir- ‘შემტყობი’. ჰიჯაზის გარდა დასტურდება ასადის ტომის მეტყველებაში.

მორფემის დართვით გამოწვეული ასიმილაცია სინქრონულია. პოზიციის შეცვლისას აღდგება ამოსავალი ფონემები, მაგ.: ùaÒaĒta > ùaÒatta – ùaÒaĒa- ‘აიღო’.

დისიმილაცია

sVds < sVdt < sVtt, მაგ.: si/uds < sidt < sitt- ‘ექვსი’.

tt > st, მაგ.: ùittaqÁ > ùistaqÁ- ‘ამოხაპა’.

მეტათეზისი

Òabaza > baÒaza- ‘გაამართლა’, ‘შეაქო’.

ბგერის ჩავარდნა

nunÓiya > nuÓÓiya / nuÓiy დაცულია ყურანის ხელნაწერებში, მაგ.: “...faÓÁ÷ahum naáruÁ fanuÓÓiy man naâÁùu...”- ‘...მათ გაიმარჯვეს და ვიასაც გინდათ ვიხსნით...’ [ყურანი 12/11].

taÓw×d-ის მიხედვით ნაზალი n პალატალია. შუა საუკუნეების არაბი გრამატიკოსები უწოდებენ მსუბუქ ნუნს (ùan- næn ùal- Óaf×fa), რომელიც იწარმოება ცხვირის ღრუში. ა. შაადე აღნიშნავს, რომ მსუბუქი n წარმოითქმის უშუალოდ თანხმოვნის წინ ხშვის დაკარგვით. ყ. კანტინოს დადგენილი აქვს ეს თანხმოვნები: q, k, Ó, á, Ê, s, z, á, Ì, ā, Ē, ā, d, t, f.

ùaÓsastu > ùaÓastu- ‘ვიგრძენი’; ùaÓsasna > ùaÓasna- ‘მათ იგრძენს’.

fa÷ila-ს ტიპში, მაგ.: masistu > mi/astu- ‘შევეხე’ ახასიათებს ჰიჯაზის დიალექტს.

1. 5. - კონსონანტთა არტიკულაციის სპონტანური და კომბინატორული ცვლილებები ჰუზაილის დიალექტში

პირველი ძირისეული $w > t$ $\text{ũifta} \neq \text{al}(a)$, $\text{fu} \neq \text{Al}$ და $\text{faw} \neq \text{al}$ ტიპებში. $\text{faw} \neq \text{al}$ ვარიანტში დასტურდება ყრუ და მჟღერი დენტალების მონაცვლეობა: $w > d$, ასევე $\text{ũifta} \neq \text{al}(a)$ ტიპში $t < w$, რომლის საფუძველიცაა ბილაბიალი w -ის რეგრესული სრული ასიმილაცია დენტალ t -თან, მაგ.: $\text{ũitta} \neq d(a)$ - 'პირობა დადო'. ამ ვარიანტს ჰუზაილთან ერთად ავლენს თამიმისა და ასადის დიალექტები.

სიბავაიჰი და ზამახშარი ჰუზაილის დიალექტს მიაწერს $\text{Á} + \text{I}$ კ.-ის მხ. რ.-ის ნაცვალსახელური სუფიქსი $> \text{yya}$ პროცესს, მაგ.: $\text{hudÁya} > \text{hudayya}$ - 'ჩემი გზა'. ასეთი წარმოება ტაისა და სულეიმის დიალექტთა გავლენას ასახავს და არ წარმოადგენს ე. წ. ჰუზაილიზმს.

$w > y$ $\text{fa} \neq \text{x}$ ტიპში, მაგ.: $\text{ma} \hat{a} \text{x} > \text{ma}^{(>e)} \hat{a} \text{x}$, ანუ $\text{x} > \text{y}$.

$y > w$, მაგ.: $\text{ũatwa}(t) > \text{ũatya}(t)$ - 'მოსვლა'.

დასავლურ სხვა დიალექტებთან ერთად ჰუზაილი უჩვენებს ჰამზა media -ს, რედუცირებულ ლარინგალს ინტერვოკალურ პოზიციაში.

$\text{V} \hat{u} \text{V} > \text{V} \text{;} \text{,}$ მაგ.: $\text{sa} \hat{u} \text{al}(a) / \text{ya} \hat{u} \text{al}(V/\emptyset) > \text{sÁl}/\text{y}(a/i)\text{sÁl}$ - "იკითხა, კითხულობს".

ჰუზაილში მოკლე ხმოვანი მოისმის ũibn ფორმაში $> \text{ũibin}$ - 'ძე, ვაჟი'. $i...i$ თანმიმდევრობა დაცულია სემიტურ ენებში. კ. ფოლერსის მიხედვით ũibn ვარიანტი სუფთა არაბულია, ხოლო $i...i$ თანმიმდევრობა ანუ სილაბური სტრუქტურის ცვლა განპირობებულია გაბმულ მეტყველებაში წარმოთქმის გამარტივების მიზნით. $i...i$ ახასიათებს თამამედროვე დიალექტებს.

სიბავაიჰის გადმოცემით ველარი თანხმოვნის წინ ემფატიკური ველარი \hat{E} ზოგჯერ გადადის ლატერალ ალვეოლარ l -ში. ალ- ბილადი ჰუზაილის დიალექტს მიაწერს $\hat{E} / \hat{I} > l$ პროცესს ნებისმიერ შემთხვევაში, სადაც l -ს შენარჩუნებული აქვს \hat{E} / \hat{I} -ს ემფაზა. სალიტერატურო არაბულის ადრეულ ეტაპზე $l(\hat{U})$ -ს გარდა ლატერალი სპირანტი უნდა ყოფილიყო \hat{E} (ლატერალი სპირანტი zl).

zl -ს დაშლისა და ცვლილების პროცესი აისახა ძველ დიალექტებში, რომელთაგან ნაწილმა ველარის წინ უჩვენა $-l$ ორი ველარის თავმოყრის ასაცილებლად. ჰუზაილში ემფაზიანმა $l(\hat{U})$ -მ შეცვალა \hat{E} / \hat{I} , მაგ.: სალიტ. არაბ. $\hat{E} \text{ahr} //$ ჰუზაილი lahr - 'ზურგი'; სალიტ. არაბ. $\hat{I} \text{uhr} //$ ჰუზაილი luhr - 'შუადღე'.

ყურანის იბნ მასუდისეულ რეჩიტაციაში დაცულია $\hat{O} \text{attÁ} > \neq \text{attÁ}$ - 'ვიდრე, - მდე...' ვარიანტი, მაგ.: "... $\hat{O} / \neq \text{attÁ} \text{h} \times \text{nin} \dots$ "- 'ვიდრე ჟამი მოაღწევს' [ყურანი 12/35].

მოგვიანი ხანის წყაროებში დაცულია ცნობა, რომ $\hat{O} > \neq$ ვარიანტი ახასიათებს ჰუზაილის დიალექტს და აღნიშნულია ტერმინით ჰუზაილის $\hat{u} \text{al}- \text{fa} \hat{O} \text{fa} \hat{O} \text{a}(t)$.

ფარინგალები \hat{O} , \neq დამახასიათებელია არაბული დიალექტების უმრავლესობისათვის. ზოგიერთში შეინიშნება ფონემათა ფონეტიკური ვარიაციები მხოლოდ, მაგ.: ერაყულ დიალექტში $\neq >$ ყრუ \hat{u} , ეგვიპტურში მჟღერი \hat{O} / \neq -ს არტიკულაციისას მერყეობს დაჭიმულობა. დასავლეთ იემენური უჩვენებს $\neq > \hat{u}$ პროცესს, ფარინგალი გადადის ლარინგალში.

დისიმილაციის შემთხვევაა $t > s$ $\text{ũifta} \neq \text{al}(a)$ ტიპში, მაგ.: $\text{ũitta} \hat{O} \hat{a} \hat{E}(a) > \text{ũista} \hat{O} \hat{a} \hat{E}(a)$ - 'აიღო, მიიღო...'.
1. 6. - ჰამზის მოდიფიკაციები ძველ არაბულ დიალექტებში

საერთოსემიტური ხშული ლარინგალის რედუქციის, კვეცის, აკომოდაციისა და სუბსტიტუციის მეტ-ნაკლებად სრულსა და ზუსტ ცნობებს სემიტურ ენათაგან კლასიკური არაბული და არაბული დიალექტები გვაწვდიან.

ხშილი ლარინგალი (ù)-ის კვეცა და რედუქცია საერთო მოვლენაა ყველა არაბული დიალექტისთვის (ძველი და ახალი).

ეტიმოლოგიური ჰამზა წარმოდგენილია იმ ლექსემათა დასაწყისში, რომლის პირველი ძირეულიცაა: 'ab-“მამა.”

ძველ დიალექტებში შენარჩუნებულია მორფემაში, პრეფიქსა და ფუძეს შორის, მაგ.: თამიმი: ra's-“თავი”, ყურანის რეჩიტაციაში: “...ùàimmata l-kuffi”-“ურწმუნოების მოთავეთა.”

ეტიმოლოგიური ჰამზა იკვეცება და ფუძის ხმოვნის დაგრძელებას იწვევს C₁VC₂C₃ სტრუქტურაში, მაგ.: ჰიჯაზური rÁs // თამიმი, რაბია: raùs- ‘თავი’.

ჰამზის კვეცას უჩვენებს ძველი დასავლური დიალექტები. აბუ ზაიდის ცნობით ჰიჯაზის, მექას, მედინას მოსახლეობისა და ჰუზაილის ტომის მეტყველებაში დასტურდება $\text{ù} > \emptyset$.

ჰიჯაზურში სიტყვის ბოლოს (ù)-ის კვეცა გემინაციას იწვევს, მაგ.: nabiyy-/Vn/-“წინასწარმეტყველი” და bariyya-t-/Vn/- “ქმნილება”. ეს პროცესი გამოწვეული უნდა ყოფილიყო მარცვალში მახვილის დასაცავად. მიუხედავად ამისა, ბაიდავის ჰიჯაზელი საფაის რეჩიტაციაში დაფიქსირებული აქვს: $\text{ùanb} \times \text{ùÁù} < \text{ùanbiy}(\times)\text{Áù}$ -“წინასწარმეტყველები” და nabiyyù < nabiyy-/un/ ფორმები.

ძველ დიალექტებში, სინტაგმატურ პოზიციაში შესაძლებელია არა მარტო ფონეტიკური, არამედ ეტიმოლოგიური ჰამზის ჩავარდნა. ეს მოვლენა ფართოდაა გავრცელებული ყურანის რეჩიტაციაში.

ჰამზის დისტრიბუციის მიხედვით გამოიყოფა დიალექტთა სამი ჯგუფი: 1. ჰამზის სრული არტიკულაციის დიალექტები- ბედუინთა მეტყველება. 2. ჰამზის კვეცისა და სუსტი არტიკულაციის დიალექტები- არამომთაბარეთა, ქალაქური დიალექტები. 3. ე. წ. შუალედური დიალექტები (ბედუინები და ქალაქის მოსახლეობა), რომლისთვისაც დამახასიათებელია მონაცვლეობა $\text{ù} / \text{h} / \text{w} / \text{y} / \text{a} / \text{Á}$.

1. 7. - მარცვალი და მახვილი

ჰიჯაზისა და ჰუზაილის ძველ არაბულ დიალექტებში გამოიყოფა მარცვლის შემდეგი ძირითადი სახეობები:

1. CV ღია მოკლე მარცვალი
2. CV: ღია გრძელი მარცვალი
3. CVC დახურული მოკლე მარცვალი
4. CV:C დახურული გრძელი მარცვალი
5. CV:CC ორმაგად დახურული გრძელი მარცვალი
6. CVCC ორმაგად დახურული მოკლე მარცვალი.

დიალექტისთვის დამახასიათებელი სუსტი მახვილი განაპირობებს მარცვლის სტრუქტურის შენარჩუნებას. მიუხედავად ამისა, ძველ დიალექტებში დაიწყო ძლიერი მახვილის განვითარება, რომელმაც გამოიწვია უმახვილო გრძელი ხმოვნების დავიწროება, ღია მარცვალში მოკლე ხმოვნების რედუქცია და ჩავარდნა.

თავი II - მორფოლოგია

2. 1. ძირი და ფუძე

სემიტურ ენებში ძირი წარმოდგენილია მხოლოდ კონსონანტი ფონემებით, რომლებიც ქმნიან სტრუქტურულად მარგანიზებულ ცენტრებს, ანუ ე. წ. მნიშვნელობათა მატარებელ ძირითად ბირთვებს:

ktb 'წერა'
qtl 'კვლა'

არაბული ფილოლოგიური ტრადიციის საფუძველზე ნ. იუმანოვმა წამოაყენა სემიტური ძირის ორ ძირითად თანხმოვანზე ფორმირების ჰიპოთეზა. ორთანხმოვნიანმა ძირმა შემდგომში განიცადა განვითარება და იქცა სამთანხმოვნიანად C₃ პოზიციის მქონე უძველესი მორფოლოგიური ფორმანტების დართვით.

ხმოვნების, სიტყვათმწარმოებელი აფიქსების, ფლექსიური დაბოლოებების და პრეფიქსალური ფორმანტების, ანუ ფლექსიური მორფოლოგიის საფუძველზე წარმოიქმნება ორი, ძირითადი ლექსიკურ-გრამატიკული კატეგორიის, სახელისა და ზმნის ძირისეული ფუძე.

ნომინალური ფუძეები: CVC- / CVCC- / CVCVC-

ვერბალური ფუძეები: -CVC / -CCVC / -CVCVC.

შუა საუკუნეების არაბი ფილოლოგები ძველ დიალექტებში გამოყოფენ დუბლექტებს (პარალელურ ფორმებს) CVCC- / CVCVC-, მაგ.: äulä- / äuluä- 'მესამედი'. ასეთი ფორმები ადასტურებს უკვე VI-VII საუკუნეებში დაბოლოებათა ფლექსიის მოშლას. äuluä დაფიქსირებულია ყურანშიც: "...falahunna äuluäan mä taraka..."- '...მათ ერგებათ მესამედი დარჩენილისა...' [ყურანი, 4/12]; "...min äuluäa× l-layl..."- '...ღამის პირველი მესამედიდან...' [ყურანი, 73/20] და სხვ.

დიალექტებში დაფიქსირებულია CCVC(-) სტრუქტურის ძირისეული ფუძეები. შდრ. თანამედროვე დიალექტები: ბედუინთა (აღმ. არაბ.) ktāb, მაროკ. kteb- 'მან დაწერა'.

2. 2. - სახელი

შინაგანი დერივანტების დაჯგუფებები იწვევს ერთი და იმავე ძირისაგან ნაწარმოები სხვადასხვა ფუძეების სინონიმას. დასტურდება აფიქსთა პარალელიზმიც. მოდიფიკაციათა უმრავლესობა დაიყვანება კონკრეტულ დიალექტამდე, რაც მოცემულია შუა საუკუნეების არაბი გრამატიკოსების შრომებში. ფუძის ვოკალიზმისა და აფიქსაციის კვალობაზე პარალელიზმი ვლინდება არა მარტო დასავლურ და აღმოსავლურ (არეალური დონე), არამედ დასავლურ დიალექტთა შიგნითაც.

გამოიყოფა ერთმარცვლიანი, ორმარცვლიანი, გრძელხმოვნიანი: I / II მარცვალი, ოთხმარცვლიანი, გემინირებული და აფიქსიანი ტიპები.

სტრუქტურული თვალსაზრისით გამოიყოფა შემდეგი ტიპები:

1. C₁VC₂VC₃ - C₁aC₂iC₃, მაგ.: ÓaĒir- 'ფრთხილი, წინდახედული'; C₁aC₂uC₃, მაგ.: raùuf- 'გულკეთილი';

2. C₁V:(Á)C₂V(i)C₃, მაგ.: qÁni- 'კმაყოფილი'.

3. C₁VC₂V:C₃ - C₁aC₂×C₃, მაგ.: Óaá×m- 'შტერი', 'მოწინააღმდეგე'

4. C₁VC₂C₃Án: C₁ÁC₂C₃Án, მაგ.: ÓaĒlÁn- 'მხიარული'

5. ùaC₁C₂VC₃: ùaC₁C₂aC₃, მაგ.: ùaÓmaq- 'შტერი'

6. mi-C₁C₂ÁC₃, მაგ.: miqrÁĒ- 'მაგრატელი'

სტატუსი: ძველ არაბულ დიალექტებში ფიქსირდება პოსტპოზიციური მორფემებით გამოხატული სტასუსის ორი ფორმა: 1. -m (qaryat ùal- faw-ს ტექსტები – IV ს. ჩვ. წ. აღ.-ით) შეესაბამება განუსაზღვრელ სტატუს და საერთო სემიტური წარმომავლობისაა. მაგ.: აქად. -m, ძვ. ებრ. ორ. და მრ. რ.-ის დაბოლოებებში: -aym / -×m; ეპიგრაფიკულ სამხ. არაბ.-ში -m; 2) -n იმ არაბულ დიალექტებში, რომლებიც

აჩვენებდნენ –m-ს განუსაზღვრელ სტატუსში, –n (ესა-ს მსგავსად) აჩვენებს განსაზღვრულ სტატუსს. ორივე მაჩვენებელი განვითარებულია *n / m დიექტური ფორმანტისაგან. ჩრდილოეთ არაბეთის ძველ ეპიგრაფიკულ ტექსტებში დაცულია პრეპოზიციური არტიკლი hn- (ლიჰიანური, სამუდური), ხოლო სამხრეთ არაბეთში – ჰიმიარულსა და იემენის ზოგიერთ დიალექტში – პრეპოზიციური არტიკლი ùam- . მაშასადამე, *-n / -m პოსტპოზიციური ფორმანტები ამოსავალი მნიშვნელობით ასახავენ სახელის მარკირებულ ფორმას.

შედარებით მოგვიანო წარმოშობისაა პრეპოზიციური არაბული არტიკლი ùal-, რომელიც განვითარებულია დიექტური ელემენტისაგან ùa+l ან ù(V)+l. ùal- დაფიქსირებულია ჩვ. წ. აღ.-ის პირველი საუკუნეების ნაბატეურ-არაბულ ტექსტებში. როგორც ჩასნ, ის განვითარებულია არაბეთის ნახევარკუნძულის დასავლეთისა და ჩრდილიდასავლეთის დიალექტებში. ამვე დროს ჩრდილოეთში ზოგიერთ ძველ არაბულ დიალექტში ფიქსირდება არტიკლი h- (საფაური ტექსტები).

ბრუნება: ჰიჯაზში ბრუნვათა ოპოზიციის უქონლობის შემთხვევები უძველესი დროიდანვე შეინიშნება. ჰიჯრის პირველ საუკუნეებში ორობითსა და მრავლობითში მხოლოდ ერთი ფორმა გვხვდება (წარმ. ნათ. – ბრალდ.). მხ. რიცხვში დაბოლოებები რომ ყოველთვის არ გამოითქმოდა, ამას ყურანის რეჩიტაციის მეთოდებიც ადასტურებს.

ძველი დიალექტების თავისებურებათაგან აღსანიშნავია:

1. fa÷Áli ტიპის უფლექსიობა ჰიჯაზურში;

2. გრძელი ხმოვნების გამოყენება არა მარტო ბრალდებითის, არამედ სახელობითისა და ნათესაობითის პაუზალური ფორმებისათვის აზდ ას- სარათის ტომის მეტყველებაში. ჰიჯაზურსა და ჰუზაილში დასტურდება, მაგ.: ÓÁlid – ‘ხალიდი’ (მამაკაცის ს. ს.) თანხმოდანფუძიანი და hayfÁù – ‘ჰაიფა’ (ქალის ს. ს.) თანხმოდანფუძიანი.

3. fa÷lÁn ტიპის სამბრუნვიანი ფლექსია დაფიქსირებულია ასადის ტომის მეტყველებაში.

სქესი და რიცხვი

მრავლობითი

მხოლოდითი

ùaC₁C₂ÁC₃

- 1) C₁aC₂C₃, მაგ.: მხ. farŌ / მრ. ùafrÁŌ- ‘წიწილა’;
sawā / ùaswÁā- ‘მათრახი’ (ცარიელი ტიპი),
qaws / მრ. ùaqæs < ùaqwÁs- ‘მშვილდი’.
- 2) C₁aC₂iC₃, მაგ.: მხ. katif / მრ. ùaktÁf- ‘მხარი’
- 3) C₁iC₂aC₃, მაგ.: მხ. qima÷ / მრ. ùaqmÁ÷-
‘მაბრი’.

ùaC₁C₂uC₃

- 1) C₁aC₂C₃, მაგ.: მხ. farŌ / მრ. ùafruŌ- ‘წიწილა’
- 2) C₁aC₂aC₃, მაგ.: მხ. Óabal / მრ. ùaÓbul- ‘მთა’;
zaman / მრ. ùazmun- ‘დრო’.
- 3) C₁uC₂C₃, მაგ.: მხ. rukn / მრ. ùarkun- ‘ბოძი, სა-
ფუძველი’.
- 4) C₁iC₂C₃, მაგ.: მხ. Ōilf / მრ. ùaŌluf-
‘საპირისპირო’.

C₁i/uC₂C₃an

C₁i/uC₂aC₃- atმაგ.: მხ. ri/uâwat / მრ. ri/uâwan-
‘ქრთამი’. ანლაუტში –i- ასახავს ყურეიმელთა

მეტყველებას და გავრცელებულია მთელ ჰიჯაზში.

ჰიჯაზურისთვის დამახასიათებელია მხ. -i- -მრ.

u- ინვერსია, ხოლო აღმოსავლურ დიალექტებში

(თამიმი, კეისი) მხ. -u- მრ. -i-.

$C_1uC_2(u)C_3$ $C_1iC_2ÁC_3$, მაგ.: მხ. $\hat{O}imÁr$ / მრ. $\hat{O}umur$ (თამიმური $\hat{O}umr$)- 'ვირი'; $\hat{O}imÁr$ / მრ. $\hat{O}(u)mur$ // $\hat{u}a\hat{O}mirat$ -
'გადასაფარებელი'.

$fu=ul$ ვარიანტი გავრცელებულია ჰიჯაზში, თიჰამასა და ჰიჯაზის მოსაზღვრე რეგიონების მოსახლეთა მეტყველებაში.

$C_1uC_2aC_3Á$ ვარიანტი გავრცელებულია ჰიჯაზში, ბინადარ არაბთა, ხოლო $C_1iC_2ÁC_3$ მომათაბარე არაბთა მეტყველებაში.

$C_1uC_2uC_3$ სტრუქტურა ჰიჯაზურია და უპირისპირდება აღმოსავლურ $C_1uC_2C_3Án$ -ს.

პრეისტორიულ ეპოქაში საკუთრივ მიმღეობა და ინტენსივი არ გამოხატავდა სქესს და რიცხვს (მ. = მდ.; მხ. = მრ.); სათანადო ფორმები მოგვიანებით ამ სახელებსაც უჩნდება. ეს პროცესი ჩვენამდე მოღწეულ ენებში უკვე დამთავრებულია. კლასიკურ არაბულში, გეეხსა და ტიგრინიაში უძველესი ნორმების კვალი ზოგჯერ ისეთ სახელებთანაც დასტურდება, რომლებიც მიმღეობისა და ინტენსივის სპეციალურ ტიპებს აღარ წარმოადგენდნენ, მაგ.: არაბ. $fa\neq l$, $fa\neq \text{æl}$, $fu\neq \text{Ál}$ და ა. შ. ყველა ვარიანტი დაფიქსირებულია ჰიჯაზურში.

თანამედროვე დიალექტებში საკმაოდ ხშირად იხმარება - $\hat{A}t$ მრავლობითი, რომელიც - $\text{æ}(na)$ -ს ენაცვლება ზოგჯერ. იშვიათი არაა ისეთი შემთხვევები, როდესაც ეს ფორმა შინაგან მრავლობითს შეესატყვისება. ამ ფაქტს ხაზგასმით აღნიშნავს გ. წერეთელი შუა აზიის არაბულ დიალექტებში.

ზოგ დიალექტში (მექის, ლიბანის, ეგვიპტის, თუნისის, მალტის და სხვ.) $-xn$ საერთოა ორივე სქესის ზედსართავისათვის. მდებდრობითი სქესის მსაზღვრელი იშვიათად ბოლოვდება - $\hat{A}t$ სუფიქსით. მ. ფეგალი ამასთან დაკავშირებით აღნიშნავს, რომ ქვარ \neq ბიდას მეტყველება სახელთა მრავლობითში სქესს არ განარჩევს, სამაგიეროდ ფიქსირდება კლასიკური არაბულისთვის უცხო ოპოზიცია ადიექტისა და სუბსტანტივის.

ინტენსივ-აუგმენტატივის, სქესისა და რიცხვის წარმოების პრინციპთა და ნაწილობრივ მორფემათა იდენტურობა ამ კატეგორიათა შორის ორგანული კავშირის აშკარა საბუთია.

სქესისა და რიცხვის ფორმები გარკვეულ შემთხვევებში განვითარების შედეგადაა დაკარგული, ან და ფორმაუცვლელობა სხვადასხვა მიზეზითაა გამოწვეული.

წყაროთა ანალიზით ირკვევა, რომ ზოგიერთი სიტყვა, რომელსაც დასავლურ დიალექტებში (ჰიჯაზი, ჰუზაილი...) მდებდრობითის აღმნიშვნელი მორფოლოგიური ნიშანი არ გააჩნია და მამრობითი სქესისაა, აღმოსავლეთში (ასადი, თამიმი...) იძენს ასეთ მარკერს, მაგ.: $\hat{a}ar\neq q$ // $\hat{a}ar\neq qat$ - 'გზა, მეთოდი' და პირიქით. ეს ტენდენცია თვალსაჩინოა თანამედროვე დიალექტებში.

ცალკე გამოიყოფა მდებდრობითის აღმნიშვნელი სიტყვები ჰიჯაზურში, რომლებიც არ არიან აღჭურვილნი მორფოლოგიური მარკერით, მაგრამ განეკუთვნებიან მდ. სქ.-ს.

2. 3. – ნაცვალსახელი

გამოიყოფა შემდეგი ტიპის ნაცვალსახელები: ა) პირის, ბ) ჩვენებითი, გ) მიმართებითი, დ) კითხვითი.

პირის ნაცვალსახელი

დამოუკიდებელი:

III მამრ. მხ. hæa	ორ. humÁ	მამრ. მრ. hum
მდ. მხ. h×a	-	მდ. მრ. hunna
II მამრ. მხ. ùanta	ორ. ùantumÁ	მამრ. მრ. ùantum
მდ. მხ. ùanti	-	მდ. მრ. ùantunna
I მხ. ùanÁ // ùana // ùÁnÁ	-	მრ. naÔnu

სუფიქსალური:

III მამრ. მხ. –hu / hæ	ორ. –humÁ	მამრ. მრ. –hum / -(u) / -æ / hæ
მდ. მხ. –hÁ		მდ. მრ. –hunna
II მამრ. მხ. –ka / -k / -kah	ორ. –kumÁ	მამრ. მრ. –kum/(u)
მდ. მხ. –ki / -k / -kih	-	მდ. მრ. –kunna
I აკ. -n× / -n×a		მრ. -nÁ
გენ. -× / -×yya		

ჩვენებითი ნაცვალსახელი

მამრობითი

მდედრობითი

მხ. ĒÁ / hÁ- ĒÁ (< Ēæ / ĒÁ / Ē×)	tÁ / t×, hÁ- Ēih(i) / hÁ- Ē× / Ēih
(ĒĪ- aa ბოლოში)	

ორ. რ. (hÁ-)ĒÁni / -Ēayni	(hÁ-) tÁni / (hÁ-)tayni
	მრ. რ. ùælÁùì / ùælÁ / ùæláy

მხ. რ. ĒÁlika / ĒÁka	tÁlika
	მრ. რ. ùælÁùika / ùælÁka / ùælÁyka

ყურანში გვხვდება ĒÁlikumÁ და ĒÁlikum ფორმები (მეორე პირის ნაცვ. სახ. ნაწილაკებით ორ., მრ.).

3. hunÁ

hunÁlika / hunÁka

tÁ, t×, Ē×, hÁĒ×, ĒÁni, tÁni, Ēayni, tayni, ùælÁ, ùælÁùì, tÁlika, ùælÁka და ùælÁlika

სალიტერატურო არაბულში იშვიათია.

მიმართებითი ნაცვალსახელი

მამრობითი

მდედრობითი

მხ. ùal- laĒ× / ùal- l× / ùal- lÁ×	ùal- lÁù× / ùal- l× / ùal- lÁy
ùal- lay / ùal- lÁùu	

ორ. ùal- laĒÁni	ùal- latÁni
ნ.-ბ. ùal- laĒayni	ùal- latayni

მრ. ùal- laĒæna / ùal- lÁùæna	ùal- lÁù× / ùal- lÁ× / ùal- l× / ùal- lÁt× / ùal- lawÁt×
ნ.-ბ. ùal- laĒ×na	

კითხვითი ნაცვალსახელი: კითხვითი ნაცვალსახელებია კლასიკური არაბულის პარალელები man- 'ვინ?' და mÁ- 'რა?'. mÁ // ma (Á > a) შემთხვევა დასტურდება მორფემასთან კავშირში, მაგ.: lima- 'რატომ?'.
ასევე დაფიქსირებულია man ĒÁ- 'ვინ?'; mÁĒÁ- 'რა?', სადაც ĒÁ ჩვენებითი ნაცვალსახელია.

man < mÁ + ენერგეტივი n, ხოლო Á > a დახურული მარცვლით.
matÁ(À) და ùayyÁna – დროის ზმნიზედა.

ùayna – ადგილის ზმნიზედა.

kayfa / ùannÁ – ვითარების ზმნიზედა.

ùayy(un) ადიექტური ნაცვალსახელის ფუნქციისა.

2. 4. – ზმნა

სწორი ზმნა: გავრცელებულია ოთხი ძირითადი სტრუქტურა: სამი მოქმედებითისა და ერთი ვნებითის: fa=al(a) / fa=il(a) / fa=ul(a) / ვნებითი fu=il(a), მაგ.: qatal(a)- ‘მოკლა’, lazim(a)- ‘საჭირო იყო’, makuä(a)- ‘დარჩა’, ÷ulim(a)- ‘იცოდა’. C₁VC₂VC₃ პერფექტივის და -C₁C₂VC₃ იმპერფექტივის.

“დეფექტური” სტრუქტურები ძირითადად დამახასიათებელია მომთაბარე (ბედუნ) არაბთა დიალექტებისა და ჰიჯაზურისთვის: fi÷il / fi÷l ტიპი თუ C₂ გუტურალია (ფარინგალი ÷ Õ, გლოტალი (ლარინგალი) ù h). ძირითადია fa÷il / fi÷il / fi÷l ვარიანტები, რასაც ყურანის კითხვის ტრადიციაც ადასტურებს, მაგ.: “ùin tubdæ á- áadaqÁti fani÷immÁ h×a...”- ‘თუ წყალობას აშკარად გასცემთ, ეს [მართლაც] წყალობაა...’ [ყურანი 2/271].

სიბავაიჰის “ùal- kitÁb”-ში აღწერილია პერფექტივის სტრუქტურები და მათი დისტრიბუციის არეალები, ზოგჯერ დასახელებულია ტომი.

C₁aC₂uC₃- / -C₁C₂aC₃-: fa÷ul- / -f÷al-.

ჰიჯაზური უჩვენებს fa÷il- / -f÷al- ვარიანტს. მიეწერება ყურეიშელთა მეტყველებას.

ხმოვანთა განაწილება ასეთია:

a – a / i / u

i – a / i / u

u – u / a

C₁aC₂aC₃- / -C₁C₂aC₃-: fa÷al- / -f÷al- მაგ.: rakan / -rkan- ‘დაეყრდნო, ენდო’. C₁aC₂aC₃- / -C₁C₂uC₃-: fa÷al- / -f÷ul-, მაგ.: rakan- / -rkun- ; C₁aC₂iC₃- / -C₁C₂aC₃-: fa÷il- / -f÷al-, მაგ.: áahib- / -áhab- ‘ნაცრისფერი მიიღო’; C₁aC₂iC₃- / -C₁C₂uC₃-: fa÷il- / -f÷ul-, მაგ.: faËil- / -fËul- ‘აღმატებოდა, ჯობდა’ (შდრ. ნაკლული ტიპი mitt- / -mæt-) ვარიანტები ჰიჯაზურია. i – a მიეწერება ყურეიშელთა მეტყველებას.

ჰიჯაზის ძველი არაბული დიალექტი უჩვენებს ფუძეთა პარალელიზმს (სხვადასხვა ვოკალურ სტრუქტურას ერთი ზმნის ფარგლებში): C₁aC₂iC₃- / -C₁C₂aC₃- // C₁aC₂uC₃- / -C₁C₂uC₃-, მაგ.: áahib- / - áhab- // áahab- / - áhub- // áahub / - áhub.

სუსტი ზმნა (C₁=w): C₁=w შემთხვაში გამოიყოფა შემდეგი სტრუქტურები:

C₁aC₂aC₃- / -C₁C₂i/uC₃- (a – i/u) , მაგ.: waÓad- / -Ói/ud- ‘იპოვა’ ასეთ ვითარებაში სიბავაიჰის მიხედვით გამორიცხულია a – u ინვერსია.

ცარიელი ზმნა: C₁uC // C₁iC პარალელიზმი ცარიელ ტიპებში დასტურდება ჰიჯაზში და ასახულია ყურანის რეჩიტაციის იბნ ქასირ ალ- მალაქის, იბნ ამირ ად- დიმაშკისა და აბუ ბექრის მეთოდში. –u- ვარიანტი ჰიჯაზისათვის არადამახასიათებელი სინჰარმონიზმის შედეგია, მაგ.: mit- // mut-.

ცარიელი ტიპის (C₂w) ვნებითი გვარის სტრუქტურაა -C₁×C- ჰიჯაზში და -C₁æC- კეისის, ასადისა და თამიმის დიალექტებში. ხმოვნის ცვალებადობის (სილაბური სტრუქტურის რღვევის) მიხედვით გამოიყოფა დიალექტური სამი ვარიანტი:

1. æ-ს უმლაუტიანი ანუ -×- ხმოვნიანი, რომელსაც მოსდევს y და ცვლის ძირისეულ მეორე თანხმოვანს, მაგ.: qiy(=×)l- ‘ითქვა’, biy(=×)÷- ‘გაიყიდა’. ზოგჯერ -×- ავლენს მკვეთრ ლაბიალიზაციას, მაგ.: b×/(Í)÷.

2. პირველ მარცვალში ლაბიალიზებული -u- ხმოვნის ფორმები, მაგ.: bæ÷.

3. პირველ მარცვალში -x- ხმოვნის (< iy) რომელიც ცვლის C₂w-ს ან ალიფს. საწყისი -æ- ვარიანტისაგან განვითარდა დიფტონგი aw: æ > au > eu (i-საკენ გადახრილობა) > i. x-ს დისტრიბუცია დამახასიათებელია ყურეიშელთა და ქინანას მეტყველებისთვის.

ნაკლული ზმნა: წყაროთა ანალიზით ირკვევა, რომ ნაკლული ტიპის C₃=y ვარიანტში არსებობდა პარალელიზმი ალიფ მაკსურა (Á) // ay. ასახავს პრასემიტურში Á > ay პროცესს, რასაც ადასტურებს საბუთი ბოლო w / y-იანი ფორმები: talawa- 'წაიკითხა, ჩაიკითხა', banaya- 'ააშენა' (შდრ. ძველი ტიგრინიული: tulæ, banx...). იგივე ვარიანტები ჰიჯაზურში ადასტურებს საფაურის გავლენას, მაგ.: útay, banay. სავარაუდოდ -ay ვარიანტიანი ფორმები განვითარებულია არაბული ენის ისტორიის ადრეულ ეტაპზე. სამხრეთ არაბული ასეთივე სტრუქტურას უჩვენებს C₂ w-ის შემთხვევაში. ჩრდილოეთ იემენურსა და ტაიში baq× > baqÁ(Á)- 'დარჩა'.

გემინირებული ზმნა: გემინირებული ზმნა იმპერფექტივის პირობით და ბრძანებით კილოებში უჩვენებს სწორი ზმნის სტრუქტურას, მაგ.: (i)mlal- 'შეავსე', (u)rdud- 'უპასუხე'. ასეთი სტრუქტურა საერთოა დასავლეთ არაბულისათვის, რასაც ადასტურებს ჰუზაილისა და ჰიჯაზის მონაცემები.

ჰამზიანი ზმნა: ჰამზიანი ზმნათა თავისებურებანი განპირობებულია ყრუ ხშული ლარინგალის (ù) მოდიფიკაციებითა და ფონეტიკური ცვლილებებით დიალექტებში. ჰიჯაზის ძველი დიალექტი ჰამზიანი ძირის ზმნის სტრუქტურებში უჩვენებს სხვადასხვა, ძირითადად ნაკლულ ტიპებთან, გათანაბრებულ ფორმებს რეფლექსივაცია-კომპენსირების საფუძველზე, მაგ.: C₂-ù saùal > sÁl- 'იკითხა' / yasÁl- და ა. შ.

თემები: შუა საუკუნეების გრამატიკოსებთან დაცული ცნობის თანახმად ნაწარმოებ თემათა და პირველადი ფორმების სემანტიკური იდენტურობა ხშირად იწვევდა პარალელიზმს დისტრიბუციაში, რაც დამოკიდებული იყო სილაბური სტრუქტურის სპეციფიკასა და ზოგჯერ განუპირობებელ ექსტრალინგვისტურ ფაქტორებზე.

I // IV: C₁VC₂VC₃ // ùaC₁C₂VC₃ (fa÷al // ùaf÷al). ამგვარ ადრევაზე არსებობს სპეციალური შრომები კუტრუბის, ალ- ფარაის, აბუ უბეიდას, ალ- ასმა÷ის, ას- სავრის, იზნ სიქითისა და აზ- ზაჯაჯისა.

აღნიშნული საკითხი უკავშირდება ეტიმოლოგიისა და გარდამავლობა / გარდაუვალობის კატეგორიას.

I // VIII: C₁VC₂VC₃ // (ù)C₁taC₂VC₃

II // IV: C₁VC₂C₂VC₃ // ùaC₁C₂VC₃

IX თემა (ù)C₁C₂ÁC₃C₃ მიეწერება ჰიჯაზის დიალექტს და ძირითადად გამოხატავს ფერს.

V, VI თემებში პრეფიქსი ta- იკვეცება იმპერფექტივში, მაგ.: taqattalu < tataqattalu- 'ქანავ-ქანავით მიდიოდა'. ატ- ტაბარი მიაწერს ყურანის რეჩიტაციის ქუფურ სკოლას. დაფიქსირებულია ჰიჯაზის ძველ დიალექტებში.

ნაწილობრივი ჰაპლოლოგიის ვარიანტია ჰიჯაზური (ù)stÁ÷a < (ù)staãÁ÷a, ასევე (ù)saãÁ÷a- 'შეძლო'.

2. 5. - მასდარი

დუბლეტური ფორმების ანალიზისას დგინდება სტრუქტურულ ერთეულთა განსხვავებული ტიპები ძველ დიალექტებს შორის, რაც ვლინდება სიტყვის ვოკალურ (სილაბურ) შედგენილობაში მორფონოლოგიურ დონეზე.

გარდამავალი ზმნის ფუძეში $a - a / i / u$ ინვერსიის შემთხვევაში გამოიყოფა $C_1aC_2C_3$: $fa \neq i$ მასდარი, ხოლო მიმღეობა – $C_1\acute{A}C_2iC_3$, მაგ.: qatal- / -qtul- მას. qatl- ‘მოკვლა’, მიმღ. qÁtil- ‘მკვლელი’; Êarab- / Êri/ub- mas. Êarb- ‘ცემა, დაარტყა’, მიმღ. ÊÁrib- ‘დამრტყმელი’.

გარდაუვალი ზმნასთან – $C_1uC_2\acute{a}C_3$: $fu \neq \acute{a}l$.

ზმნა $C_1aC_2iC_3$ - მასდ. $C_1aC_2aC_3$, მაგ.: fariŌ- მასდ. faraŌ- ‘სიხარული’.

$u - u$ ინვერსიის კვალობაზე გამოიყოფა $C_1aC_2\acute{A}C_3(-at)$ // $C_1uC_2C_3$ სტრუქტურები, მაგ.: qabuŌ- მასდ. qabÁŌat // qubŌ- ‘ულამაზობა, სიმახინჯე’; $C_1aC_2iC_3$ // $C_1iC_2C_3\acute{A}n$, მაგ.: Ōarim // ŌirmÁn- ‘ჩამორთმევა, მოკვეთა’. –an სუფიქსიანი ვარიანტი ჰიჯაზურია riÊwÁn-ის ანალოგიით, ხოლო ნეჯდში დაფიქსირებულია ruÊwÁn- ‘კმაყოფილება’.

$C_1aC_2iC_3$: kaÊib- ‘სიცრუე, მოტყუება’ ბინადარი არაბების მეტყველებისთვისაა დამახასიათებელი, ვინაიდან ბედუინთა მეტყველებაში $fa \neq il$ ტიპში დასტურდება $i > \emptyset$ პროცესი.

$C_1uC_2C_3$ // $C_1iC_2C_3$, მაგ.: Êu/ikr- ‘გახსენება’. Êukr ვარიანტი მიეწერება ყურეიშელთა ტომს.

$C_1aC_2aC_3$ // C_1u/aC_2C_3 , მაგ.: saqam // suqm- ‘ავადმყოფობა, სისუსტე’; $C_1uC_2C_3$ სტრუქტურა მიეწერება ჰიჯაზს.

$C_1aC_2uC_3$ - ზმნა – მასდ. C_1u/aC_2C_3 , მაგ.: $da \neq uf$ - მასდ. $du/a \neq f$ - ‘სისუსტე’. $C_1uC_2C_3$ ვარიანტი ჰიჯაზურია. ალ- ფარაი მიაწერს ყურეიშელთა მეტყველებას.

$C_1aC_2uC_3$ ვოკალური სტრუქტურის ზმნებში $C_1uC_2C_3$ მასდარი ახასიათებს ჰიჯაზის მეტყველებას.

ნაკლული ტიპში დასტურდება შემდეგი სტრუქტურები: $C_1aC_2C_3$ // $C_1iC_2\acute{A}C_3$, მაგ.: qalw // qil-a(n) (قلى)- ‘ზიზღი’ ($< qal\acute{A}/(\acute{A}) / -ql\acute{a}$). qlw ძირის შემთხვევაში – qalw, ხოლო qly-ს შემთხვევაში – qil-a(n). C_3 w-იანი ვარიანტი ჰიჯაზურია, მეორე – თამიმური.

$C_1aC_2C_3$ // C_1iC_2-an , მაგ.: ùaty // ùityÁn- ‘მოსვლა’. ალ- ფარაის მიხედვით $C_1aC_2C_3$ ჰიჯაზურია.

ოთხთანხმოვნის ტიპი აჩვენებს $C_1i/aC_2C_3\acute{A}C_4$, მაგ.: zi/alzÁl- ‘მიწისძვრა’ (შდრ. II fi ÷ ÷ Ál). აუსლაუტში -a- დაფიქსირებულია ყურანის ასემისეულ რეჩიტაციაში, მაგ.: “...zulzilati l- ùarÊu zalzÁlahÁ...”- ‘...ოდეს მიწა იძვრა...’ [ყურანი, 99/1]. კანონიკურ წაკითხვებში, გარდა ამ შემთხვევისა, ყველგან დაფიქსირებულია zilzÁl.

ე. წ. მიმიანი მასდარი (ùal- maádaru l- m×miyy) / ma- პრეფიქსიანი ზმნის ფუძეში $a - i$ ინვერსიისას: $ma-C_1C_2i/aC_3$, მაგ.: ზმნ. Ōabas- / -Ōbis- მასდ. maŌbis- ‘დაკავება, დაპატიმრება’. სიბავაიპის მიხედვით $maf \neq al$ ჰიჯაზური ფორმაა.

ნაწარმოები თემები: II. $ta-C_1C_2 \times C_3$ // $C_1iC_2C_2\acute{A}C_3$, მაგ.: ზმნ. kassar- მასდ. taks×r- ‘გატეხვა, დამსხვრევა’; $ta-C_1C_2 \times C_3$ სტრუქტურის ჰიჯაზური წარმომავლობა აღნიშნული აქვთ შუა საუკუნეების არაბ გრამატიკოსებს, ხოლო $C_1iC_2C_2\acute{A}C_3$ მიეწერება იემენის მოსახლეობას.

V. $ta-C_1aC_2C_2uC_3$ // $ti-C_1iC_2C_2\acute{A}C_3$ ($ta/i- -u-$ // $-a-$ აუსლაუტში), მაგ.: ზმნ. takallam- მასდ. takallum // tikimmÁl- ‘ლაპარაკი’; V თემა tifi ÷ ÷ Ál $<$ II თემა fi ÷ ÷ Ál. $C_1i \times C_2\acute{A}C_3$

სტრუქტურა, ასევე, ასახავს სამხრეთული წარმომავლობის აღმოსავლური დიალექტების მონაცემებს.

ჰიჯაზის დიალექტს ასახავს $C_1VC_2C_3$ სტრუქტურის ვარიანტები: $C_1a/i/uC_2C_3$.
1. $C_1VC_2V:C_3$: $C_1i/aC_2\acute{A}C_3(-at) / C_1uC_2\grave{a}C_3 -at$. 2. $C_1VC_2VC_3$: $C_1iC_2aC_3$. 3. C_2VC_3-at : C_2aC_3at . 4. II. ta- $C_1C_2\times C_3$. 5. ma- $C_1C_2VC_3$: maC_1C_2a/uC_3 . 6. $C_1VC_2C_3-\acute{A}n$: $C_1aC_2C_3\acute{A}n$.

ანალიზი ადასტურებს, რომ ზოგ ზმნას შეესატყვისება ორი ან მეტი მასდარი. ისინი შეიძლება განაწილდნენ დიალექტებისა და მნიშვნელობათა მიხედვით.

თავი III. - ძირითადი სინტაქსური კონსტრუქციები

3. 1. - სიტყვათგანლაგება წინადადებაში

ტრადიციულად სემიტურ ენებში გამოიყოფა წინადადების ორი ძირითადი ტიპი: სახელადი და ზმნური.

ზმნური ფორმა, რომელიც განვითარებულია ძველი სტრუქტურიდან: პირის ნაცვალსახელს + ზმნის ფუძე, ასახავს აფრაზიული წინადადების სიტყვათგანლაგების უძველეს ტიპს: S – P, რაც ასახულია სემიტურ ენათა უმრავლესობაში.

ძირითადად ფიქსირდება შემდეგი რიგები:

1. P S O (შემასმენელი – ქვემდებარე – დამატება), რომელიც ახასიათებს სალიტერატურო ენასაც.

2. S P O (ქვემდებარე – ზმნური შემასმენელი – დამატება). ეს თანმიმდევრობა გვხვდება თანამედროვე დიალექტებში.

3. S O P (ქვემდებარე – დამატება – ზმნური შემასმენელი). დამახასიათებელია ძველი და თანამედროვე დასავლური და აღმოსავლური დიალექტებისათვის.

4. P O S (ზმნური შემასმენელი – დამატება – ქვემდებარე), მაგ.: $\acute{u}akal\acute{a}n \times I-$ $bar\acute{A}\acute{O} \times \acute{a}a-$ ‘რწყილებმა შემჭამეს’.

3. 2. შეთანხმება

რიცხვში სრული შეთანხმება პრეპოზიციურ ზმნურ შემასმენელსა და ქვემდებარეს შორის აღნიშნული აქვთ შუა საუკუნეების არაბ გრამატიკოსებს ძველ დიალექტებში, მაგ.: $\acute{u}akal\acute{a}n \times I-$ $bar\acute{A}\acute{O} \times \acute{a}a-$ ‘რწყილებმა შემჭამეს’. მიეწერება ჰუზაილის, ტაისა და ჰიჯაზურ დიალექტებს. ფიქსირდება ალ- ფარაზდაკის ბეითებში.

3. 3. – სახელადი წინადადება

ნაწილაკებით გავრცობილ სახელად წინადადებაში გარკვეული თავისებურებები ფიქსირდება პრედიკაციის კვალობაზე. ვარიანტთა უმრავლესობა ფიქსირდება ჰიჯაზურსა და ჰუზაილში. მხედველობაშია $\acute{u}inna$ (< ებრ. אִינָה) და მისი დარი ნაწილაკები ($\acute{u}inna wa\acute{u}a\acute{O}aw\acute{A}tuh\acute{A}$ // $\acute{u}al-$ $\acute{O}ur\acute{a}f \acute{u}al-$ $mu\acute{a}abbaha bil-$ $fi\neq I-$ ზმნის დარი ნაწილაკები) თავისებურებათა საფუძველია $\acute{u}inna > \acute{u}in$; კავშირი $\acute{u}anna > \acute{u}an$ + სახელი სახ. ბრუნვაში (უფრო ზუსტად $\acute{u}inna$ // $\acute{u}in$; $\acute{u}anna$ // $\acute{u}an$, ვიანაიდან პირველადობის საკითხი ბუნდოვანია).

სიბავაიპის მიხედვით ფიქსირდება ჰიჯაზურში ნომინალი ან ინვერსიული ვერბალი წინადადების წინ, რომლის სუბიექტი აკუზატივშია: $\acute{u}in(na) qar \times nat(a/u)ka mar \times \acute{E}a(t-un)-$ შენი მეუღლე ავადაა; $\acute{u}in \neq amran lamun\acute{a}aliq-(un)-$ ‘ამრი წასულია’ (მედინელთა მეტყველება). დასავლურ დიალექტებში იშვიათი არაა, როდესაც

გამარტივებულ ფორმას მოსდევს სუბიექტი სახ. ბრ.-ში, მაგ.: *kaùanna Ìabyatun...*- 'თითქოს ქურციკი'... იბნ ჰიშამის მიხედვით ჰიჯაზურში *ùinna / ùanna* სახელს (S) მართავს აკუზატივში.

ჰიჯაზურისათვის ნიშანდობლია *mÁ*, ასევე *lÁ* და *ùin* ნაწილაკის გამოყენება სახელად წინადადებაში *laysa*-ს ფუნქციით პრედიკატულ ბრალდებით ბრუნვასთან ან *bi-* ნაწილაკთან (წინდებულთან).

ამ ტიპის უკურთქმითი წინადადების სტრუქტურა სეთია:

$mÁ - S_{nom.} - P_{ak.}$

მარტივ გავრცობილ სახელად წინადადებაში აკუზატივში დასმული პრედიკატი ფიქსირდება ჰუზაილშიც. ჰიზაილის შემთხვევაში წყაროებში დაცულია აკატაფაზიის რამდენიმე შემთხვევა, მაგ.: *ùimmÁ ùuqimta wa ùimmÁ ùanta murta* Òilan- 'ან გაჩერდი, ან წადი!'. ეს შეესაბამება დასავლური დიალექტებისათვის დამახასიათებელ კონსტრუქციას: $S_{nom.} - P_{ak.}$.

თავი IV – ლექსიკა

ჰიჯაზისა და ჰუზაილის ძველი არაბული დიალექტები ხასიათდებიან ლექსიკური ფონდის მრავალპლასტოვანი სისტემით. ბუნებრივია, დიალექტების ლექსიკა ძირითადად სემიტურია. მჭიდრო კონტაქტებმა სამხრეთარაბულთან, ეთიოპურთან, არამეულთან და სპარსულთან გარკვეული ზემოქმედება მოახდინა ჰიჯაზის არაბთა მეტყველებაზე.

გამოიყოფა ორი ძირითადი ლექსიკური ჯგუფი: 1. საერთოსემიტური, არაბული და დიალექტური ლექსიკა; 2. უცხოური ნასესხობანი. სალიტერატურო არაბულთან საერთო და დიალექტური ლექსიკის ერთმანეისგან გამიჯვნა მეტწილად შეუძლებელია, ვინაიდან საკუთრივ დიალექტი წინ უსწრებს სალიტერატურო ენას დროში და ქმნის მის საფუძველს.

4. 1. – საერთოსემიტური და არაბული ლექსიკა

არაბული ლექსიკური ჯგუფი განსაზღვრავს ჰიჯაზურისა ჰუზაილის ლექსიკურ შესაძლებლობებს.

საერთოსემიტური ლექსიკა გამოიყოფა არაბულიდან, მაგ.: *Èakar-* 'მამრი', *ùunãÁ-* 'მდედრი', *ùab-* 'მამა', *ùumm-* 'დედა', *bint-* 'ქალიშვილი', *ùã-* 'ძმა', *ba÷-* 'ქმარი' (შდრ. ბიბლიური ბაალი), 'ბატონი, პატრონი'; *walada-* 'დაბადა', *wadda-* 'უყვარდა'.

ლექსიკურ სისტემაში ნათლად ჩანს ჩრდილოეთ და სამხრეთარაბული ელემენტების გარკვეული "თანაფარდობა", რომელშიც სამხრეთარაბული წარმოადგენს უფრო არქაულ პლასტს და რომელსაც ეფუძნება ჩრდილოეთარაბული.

დიალექტური ლექსიკის გამოყოფის საფუძველია სიტყვის ვოკალურ-სილაბური სტრუქტურა და კონსონანტთა ცვლილებები, მაგ.: *sÁla-* 'იკითხა'.

4. 2. – ნასესხობები

მეორე ლექსიკური ჯგუფი წარმოდგენილია, ძირითადად არამეული, სპარსული და ეთიოპური, ხოლო ნაწილობრივ ბერძნული და ლათინური ნასესხობებით. აღნიშნულ ლექსიკურ ერთეულთა არსებობა განპირობებულია ტერიტორიული სიახლოვით, მრავალსაუკუნოვანი კონტაქტებითა და ცხოვრების პირობებით.

ირანული ენებიდან ნასესხობები უმეტესად ასახავს ადმინისტრაციულ, სოციალურ და იურიდიულ ტერმინებს, მაგრამ ხშირია სხვა სფეროს ამსახველი ლექსიკაც, მაგ.: fxl- 'სპილო', ùibraysam- 'აბრეშუმი'.

ეთიოპურიდან შესული სიტყვები ძირითადად მოიცავს რელიგიური ხასიათის ლექსიკას და ფიქსირდება ყურანში, მაგ.: ÓawÁriyy-æna < ეთიოპ. ÓawwÁreyÁ- 'მოციქულები'.

არამეული ლექსიკა მოიცავს ჰიჯაზელთა ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროს. დადასტურებული ფორმებიდან ზოგიერთი იუდაისტურ არამეულსა და მანდეურს განეკუთვნება, მაგ.: qisã- 'სამართლიანობა' < არამ. kuããÁ დაფიქსირებულია იუდ. არამ.-ში, სირია-პალესტინის ქრისტიანულ არამეულსა და მანდეურში.

ბერძნული ლექსიკიდან გამოიყოფა, მაგ.: ùiblxs- 'სატანას სახელი' < ბერძ. δαίμονις.

არაბულში დასტურდება არამეულში ბერძნულის გზით შესული ლათინური ლექსიკა, მაგ.: áirÁã- 'გზა' < არამ. iããrÁãÁ < ბერძ. στρατα, ლათ. Strata.

დასკვნები

დასკვნებში შეჯამებულია ძირითადი საკითხები, რომლებიც გამოიკვეთა ნაშრომზე მუშაობისას.

ჰიჯაზურისა და ჰუზაილის დიალექტების ენობრივი სისტემა ხასიათდება უაღრესად საინტერესო ფონოლოგიური, მორფოლოგიური, სინტაქსური და ლექსიკური თავისებურებებით.

ძველ დიალექტებზე დაკვირვებამ შესაძლებელი გახადა სემიტური ენების განვითარების ტენდენციების სწორი ინტერპრეტაცია. მათი ანალიზი მნიშვნელოვანია არაბული ენის ისტორიული დიალექტოლოგიის შესასწავლად. ჰუზაილი აღმოსავლური დიალექტების გავლენის კვალობაზე ავლენს ჰიჯაზურისაგან განსხვავებულ ნიშნებს. ზემომოყვანილი მაგალითები ადასტურებენ ამ დებულებას.

ფონოლოგიის სფეროში უნდა აღინიშნოს პროსოდიული, ლექსიკურ-გრამატიკული ფაქტორი, სუბსტრატული და ადსტრატული გავლენები, რამაც დივერგენციის მაღალი ხარისხი გამოავლინა.

ჰიჯაზურსა და ჰუზაილში კონსონანტთა და ხმოვანთა დისტრიბუცია შედარებით ერთნაირია.

სპონტანური ცვლილებები უვულარ, პალატალ, ლაბიალ, ინტერდენტალ და დენტალ თანხმოვნებში ტიპოლოგიურ პარალელებს ავლენს არა მარტო თანამედროვე, არამედ ძველ არაბულ დიალექტებსა და სხვა სემიტურ ენებში. VII ს.-ში იწყება გ-ს პალატალიზაცია (g < Ó). ეს მოვლენა საყურადღებოა თანამედროვე დიალექტების ფონოლოგიური სისტემის ანალიზისას.

ინტერდენტალთა შენარჩუნებას ან დაკარგვას განსაზღვრავს დიალექტთა სოციალური სტრატეფიკაცია.

ჰამზის დისტრიბუციის მიხედვით გამოვლინდა დიალექტთა სამი ტიპი.

ვოკალური სისტემა ხასიათდება ხმოვანთა სიმდიდრით. პალატალიზაციისა და ველარიზაციის პროცესების კვალობაზე გამოვლინდა ხმოვანთა პარალელიზმი ძველი არაბული დიალექტების სიტყვის სტრუქტურაში და დასავლეთ არაბულის გავლენა სამხრეთულზე.

არაბული ენის ბგერითი შედგენილობის ისტორიული ანალიზი უჩვენებს, რომ დიალექტების ფონეტიკურ-ფონოლოგიური სისტემა ცვალებადი და დინამიურია.

მორფოლოგიის სფეროში აღსანიშნავია, რომ ფუძე-მოდელების მიხედვით განხილვა შინაგანი სტრუქტურის მიხედვით ავლენს მათ თანხვედრას არსებითის, ზედსართავის, მიმღობისა და ინტენსივების დონეზე, ანუ განსხვავება ფორმალური ხასიათისაა. ზოგჯერ გათვალისწინებულია შინაარსობლივი ნიუანსებიც.

ვერბალური სისტემის თავისებურებები ყველაზე უკეთ ვლინდება სწორი სანთანხმოვნიათი ზმნის მორფოლოგიური ანალიზით. “დეფექტური” სტრუქტურები ძირითადად დამახასიათებელია მომთაბარე (ბედუინ) არაბთა დიალექტებისა და ჰიჯაზურისთვის: $fi=iil / fi=i / fi=l$ ტიპი თუ C_2 გუტურალია (ფარინგალი $\div \bar{O}$, გლოტალი $\div h$). ძირითადია $fa=iil / fi=iil / fi=l$ ვარიანტები.

ჰიჯაზის ძველი არაბული დიალექტი უჩვენებს ფუძეთა პარალელიზმს (სხვადასხვა ვოკალურ სტრუქტურას ერთი ზმნის ფარგლებში): $C_1aC_2iC_3-$ / $-C_1C_2aC_3-$ // $C_1aC_2uC_3-$ / $-C_1C_2uC_3-$. პერფექტივისა და იმპერფექტივის მახასიათებელ ხმოვნებს შორის ფიქსირდება ინვერსიული დამოკიდებულება.

სიტყვათა რიგი წინადადებაში არა არის რეგულირებული სალიტერატურო არაბულის შესაბამისად.

ჰიჯაზურსა და ჰუზაილში ფიქსირდება რიცხვში სრული შეთანხმება პრეპოზიციურ ზმნურ შემასმენელსა და ქვემდებარეს შორის, რაც ვლინდება თამედროვე დიალექტებში.

უცხო წარმოშობის სიტყვები ექცევიან არაბული მორფოლოგიის ყალიბში და წარმოების საერთო წესს ექვემდებარებიან.

ლექსიკა გამდიდრებულია არამეული, სპარსული, ეთიოპური და ბერძნული ნასესხობებით.

ძველი და თანამედროვე დიალექტების საერთო ენობრივი მოვლენები არსებითად უცვლელია, რასაც ადასტურებს ახალი დიალექტოლოგიური გამოკვლევები. თანამედროვე სტრუქტურული თეორიების გამოყენებით ძველი და ახალი დიალექტების განსაზღვრა მნიშვნელოვანია მათ შორის დაკარგული კავშირის აღსადგენად.

ჰიჯაზისა და ჰუზაილის ძველი არაბული დიალექტები წარმოადგენენ დასავლური დიალექტების მნიშვნელოვან ბირთვის, რომელსაც ეფუძნება სალიტერატურო-სამწერლობო ენა.

დისერტაციის თემათან დაკავშირებული პუბლიკაციები:

1. ზმნა ძველ არაბულ დიალექტებში (ჰიჯაზის დიალექტის მონაცემები), ქუთაისის აკაკი წერეთლის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის შრომები, 2006. (გვ. 452-472)
2. ხმოვნის პალატალიზაცია და ველარიზაცია ძველ არაბულ დიალექტებში, ახალგაზრდა მეცნიერთა ასოციაციის II რესპუბლიკური სამეცნიერო კონფერენციის შრომები, ქუთაისი, 2004. (გვ. 208-211).

3. სიტყვის ვოკალური სისტემა ძველ არაბულ დიალექტებში, საქართველოს ახალგაზრდა მეცნიერთა ასოციაციის I რესპუბლიკური სამეცნიერო კონფერენციის შრომები, ქუთაისი, 2003. (გვ. 247-250).
4. ჰუზაილის ძველი არაბული დიალექტი (ძირითადი მახასიათებლები), “პერსპექტივა-XXI”, 5, თბილისი, 2003. (გვ. 122-124).
5. ჰამზის მოდიფიკაციები ძველ არაბულ დიალექტებში, აღმოსავლეთმცოდნეთა III საერთაშორისო კონფერენციის მასალები, ქუთაისი, 2003. (გვ. 209-218)

**ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ АКАДЕМИКА Г.ЦЕРЕТЕЛИ
АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИИ**

На правах рукописи

ЗВИАД ЦХВЕДИАНИ

**ДРЕВНИЕ ЗАПАДНО-АРАБСКИЕ ДИАЛЕКТЫ
(ДИАЛЕКТЫ ХИДЖАЗА И ХУЗАЙЛ)**

**10.02.06. – Языки Ближнего Востока
(Семитские языки)**

АВТОРЕФЕРАТ

**ДИССЕРТАЦИИ, ПРЕДСТАВЛЕННОЙ НА СОИСКАНИЕ УЧЕНОЙ
СТЕПЕНИ КАНДИДАТА ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК**

**ТБИЛИСИ
2006**

Диссертация выполнена в отделе семитологии Института востоковедения имени академика Г. Церетели Академии наук Грузии.

Научный руководитель: доктор филологических наук,
профессор ГУРАМ ЧИКОВАНИ

Официальные оппоненты: 1.

2.

Защита диссертации состоится «_____» _____ 2006 года в _____ часов, на заседании диссертационного совета Р.10.06.№9 при Институте востоковедения имени Г. Церетели Академии наук Грузии.

С диссертацией можно ознакомиться в научной библиотеке Института востоковедения имени академика Г. Церетели Академии наук Грузии.

Адрес: 0162, Тбилиси, ул. академика Г. Церетели, 3.

Автореферат разослан «_____» _____ 2006 года

Ученый секретарь диссертационного совета
кандидат филологических наук, доцент:

/Д. Свани/

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Цель и задачи диссертационной работы: Диссертация посвящена исследованию значительной проблемы арабского языкознания, в частности арабской диалектологии – проблемы идентификации и анализа диалектизмов, сохранившихся в средневековой арабской грамматической литературе.

Предметом изучения в работе выбраны древние западно-арабские диалекты (диалекты Хиджаза и Хузайл). В Хиджазском группе (западно-арабской) объединены менее известные диалекты Хиджаза и бедуинов Тихама. Должным образом не исследовано их отношение к урбанистическим центрам данной ареали, и главным образом к диалектам Мекка и Медина.

На основе исследования трудов арабских грамматистов и taǧwīd-а возможен сравнительно-исторический анализ модификаций. При этом, изучая каждую форму, необходимо учитывать особенности всей системы. Особое значение придается и результатам типологических наблюдений.

В деле решения некоторых возникших в диссертации проблем особую помощь окажут зафиксированные в классическом арабском, южном арабском, современных арабских диалектах, эфиопском (Геез), еврейском и арамейском формы. Некоторые вопросы на должном уровне изучены как арабскими филологами, так и семитологами Х. Рабином, П. Бенстедтом, Ж. Кантино, Д. Коеном, А. Беловой, Дж. Бло, О. Бло, Г. Кофлер, М. Войдич, И. Анис и другими. Что же касается причин и истории отдельных грамматических явлений, то они не исследованы на уровне специальных монографий.

Опираясь на зафиксированную в средневековой грамматической литературе информацию, **целью работы** является фонетическое, фонологическое, морфологическое, синтаксическое и лексическое исследование диалектов Хиджаза и Хузайла, полное представление их языковой сути.

Древние арабские диалекты Хиджаза и Хузайла проявляют многообразные лингвистические особенности. Они представляют собой богатый материал для общелингвистических исследований. Наблюдение над древними арабскими диалектами дает возможность определения тенденций развития семитских языков, что, в свою очередь, заслуживает внимание с точки зрения исторического языкознания.

Научная новизна: Научной новизной диссертационной работы является комплексное исследование типологических аспектов – Хиджазского и Хузайла – древних арабских диалектов. Учтены существующие в современной семитологии и арабской диалектологии общетеоретические и методологические труды по исследуемой проблеме. В диссертации проанализированы узловые вопросы древних западных диалектов (Хиджаза и Хузайл).

Анализ языковых явлений способствует выявлению передвижения арабских племен в Хиджазе, в целом по Аравийскому полуострову и прилегающим к нему регионам, что весьма значительно с точки зрения истории арабских племен.

В процессе работы над диссертацией автор опирается не только на современную научную литературу. Значительным источником информации для него являются труды арабских филологов периода средних веков.

Метод исследования: При исследовании поставленных в диссертации проблем используются описательный и сравнительно-исторический методы.

Практическое значение и актуальность диссертации: Арабские диалекты (древние и современные) – весьма сложное явление в современной семитологической литературе, все еще недостаточно изучены их аспекты с точки зрения исторической диалектологии арабского языка.

Вышеуказанное определяет и актуальность проблемы, поскольку древние арабские диалекты Хиджаза и Хузайла проявляют многообразные лингвистические особенности, содержат в себе богатый материал для исследования лингвистической проблематики. Наблюдение над древними арабскими диалектами дает возможность определения тенденций

развития семитских языков и арабских диалектов, что весьма значительно и с точки зрения исторического языкознания.

Представленный языковой и диалектологический материал может быть использован в качестве лекционных курсов по арабской диалектологии и истории классического арабского языка. Он окажет определенную помощь заинтересованным арабскими диалектами и исторической диалектологией лицам.

Апробация диссертации: Апробация диссертационной работы состоялась на заседании отдела семитологии Института востоковедения имени академика Г. Церетели Академии наук Грузии.

Отдельные части диссертации были прочитаны в качестве докладов на научных сессиях и конференциях. Основные положения работы отражены в статьях, опубликованных в различных научных изданиях.

Структура и объем диссертации: Диссертационная работа содержит 162 набранных на компьютере печатных листа и состоит из введения, четырех глав и обобщенных выводов. К диссертации прилагается список использованной литературы, источников и словарей.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Введение.

Во введении излагается суть исследуемой проблемы, освещается история изучения древних арабских диалектов. Обращается внимание на языковую ситуацию в Хиджазе, на вопрос отношения койне и диалектизм к стандартному литературному арабскому. Рассматриваются вопросы миграции племен и другие экстралингвистические факторы, сыгравшие значительную роль в формировании этнолингвистической картины местности. Определяются основные проблемы, рассматриваемые в диссертации.

Глава I – Фонология

1.1. – Консонантизм.

В древних арабских диалектах Хиджаза и Хузайла дистрибуция согласных и гласных сравнительно одинакова. Данное явление четко вырисовывается в литературном арабском языке и заметно в современных восточно-арабских диалектах.

Выделяется десять основных локальных рядов артикуляции согласных: билабиализованные, губно-зубные, зубные, интердентальные, альвеолярные, палатальные, велярные, увулярные фарингальные, глотальные. 1) билабиализованные: b m w; 2) губно-зубные: f; 3) зубные: t d ã Ê, n s z á; 4) интердентальные: ä È Ì; 5) альвеолярные: r (à) l (Û); 6) палатальные: а) препалатальные: â Ó (<g), б) среднепалатальные: у, в) постпалатальные: k; 7) велярные: g Õ Ò; 8) увулярные: q (// g); 9) фарингальные: ÷ Ô; 10) глотальные (ларингальные): ù h.

Качество препятствий, встречающихся при произнесении согласных образует два основных ряда: смычные и щелевые. Среди них среднюю позицию занимают носовые, латеральные, вибранты и аффрикаты.

1) смычные: b t d ã Ê k q ù; сонорные: r l(Û) m n

2) щелевые: а) спиранты: w f Ì â у Ò Õ ÷; б) сибиланты: s z á Ê ä; в) вибранты: r (à); г) аффрикаты: : Ó (<g).

Система согласных древнеарабского диалекта Хиджаз почти совпадает с классическим литературным арабским, хотя фонетические процессы, описание спонтанных и комбинаторских изменений согласных выявляют значительное отличие не только от литературного языка, но и от восточных и западных разветвлений древних диалектов.

1.2. – Вокализм.

Позиционно необусловленные вариации произношения гласных, описанные в трудах арабских филологов периода средних веков и древняя традиция чтения Корана подтверждают наличие определенных особенностей в системе произношения.

На основе анализа источников выделяются следующие классы гласных звуков:

1) краткие: a / ʾ / ʾ̄ / ʾ̅ / i / u

2) долгие: ʾ / ʾ̄ / ʾ̅ / × / ʾ̇ / æ

Реализация вариантов гласных обуславливается их позицией и контактами.

В ā частично отразилась история развития гласной. Характерными вариантами являются: ʾ̄ / ʾ̅ / ʾ̇ / ʾ̈̄. Наличие в слове указанных гласных определяется характером соседствующих согласных или комплексов-ауа-, -ауи-, -ауи-.

Цель палататализации a / ā (араб. ʾimʾala(t) ʾat- tarʾm) – гармонизация гласных, которая отражена в ʾal- ʾidʾm (уподобление, ассимиляция). Существуют два вида гармонизации гласных: 1) имала (ʾal- ʾimʾala – «отклонение») и сингармонизм (ʾal- ʾitbʾ). Оба варианта подтверждаются в паузе и связной речи.

Арабские источники показывают, что ʾimʾala(t) ʾat- tarʾm был характерен для таких населяющих восточную и центральную часть Аравийского полуострова племен, как Тамим, Асад, Таи, Бекр Ибн-Ваил, Абд Аль-Кеис и Таглиб, а также для речи племен, кочующих на территории Хиджаз. И. Анис выделяет две основные группы. Для первой характерен ʾal- ʾimʾala, а для второй – обратный процессу ʾal- ʾimʾala – tafʾm (продление, эмфатизация) или веляризация.

Хиджазский диалект выявляет несколько случаев палататализации. Как удалось определить, эти случаи не являются универсальными и характерны лишь для некоторых наречий, предположительно и для речи кочующих в Хиджазе племен.

Вариантом палататализации ā является случай, когда она заменяет вторую корневую согласную – w и y – в интерконсонантной позиции. В случае с w, i является гласной в первом слоге: C₁C₂u / a / I < C₁ʾC(a). Напр.: ʾiftu – «я напугался» / ʾʾf(a) – «он напугался».

Существуют случаи исключений из правила палататализации, когда не видна обуславливающая ее причина: mʾl(a) – «наклонился», «накопил состояние»; ʾan- pʾs – «люди»; ʾaʾʾʾ – «Хаджадж» (мужское собст. имя); ., bʾ – «дверь». В классическом арабском подобные случаи заметны в генитивных конструкциях, напр.: ...ʾan- pʾs, ...mʾl – «богатство» («состояние»).

Примером недистанционной палататализации является случай, когда в аусляте слова а предшествует фонеме y (resp. ʾal×f maqʾara). Иначе говоря, а представляет собой фонему, заменяющую у в позиции третьего корневого согласного. То же самое происходит в именных и глагольных формах, когда a / ʾ < w. Этот случай Сибавайх рассматривает в главе об образовании двойственного числа имен, оканчивающихся на третью слабую корневую согласную и приписывает его Хиджазу. Напр.: ʾazʾ – «атаковал», «завоевал» > ʾazawʾ.

Если за фонемой г следует i, то она способствует палататализации даже тогда, когда этот процесс невозможен в случаях с другими согласными, напр.: qʾrib – «лодка», ʾal- kʾfiræ(×)n(a) – «неверующие». Палататализация внутри комплекса -ʾl(ʾ)ri- зафиксирована в речи хиджазских племен бедуинов.

Явление ʾimʾala(t) ʾat- tarʾm исключено в соседстве с эмфатическими (Ē, ā, á, Ì), велярными (Ō, Ő) и увуларными (q) согласными. По утверждению некоторых авторов, явление ʾal- ʾimʾala с i – есть результат ассимиляции. Для опровержения этого мнения нередко приводятся примеры, в которых данные факторы неуместны, напр.: bʾb.

В результате анализа Имала выявляется параллелизм гласных в структуре слова древних арабских диалектов: хиджазское (восточно-арабский) a // недждийское (восточно-арабский) i. Случаи веляризации (ʾimʾala(t) tafʾm) приписываются хиджазскому диалекту, напр.: ʾalʾ(β)t – «молитва», zakʾ(β)t – «милосердие», ʾayʾ(β)t – «жизнь». В орфографии Корана: ʾlwt, zkwt, ʾywt. Эти формы разработаны курейшскими переписчиками.

В таÓw×d-ской традиции часто встречаются веляризованные варианты. õ воплощает в себе переходный этап между ū и ā, соответствуя арамейским áġŶäÁ, zakæäÁ, hayæäÁ и эфиопскому maskŶt (араб. miâkÁt – «ниша»).

В древних диалектах существуют определенные соответствия:

ē	ā
ī	ū

Явление вокализма древнеарабского диалекта Хиджаз таково:

краткие	долгие
а	ē ā
i u	ī ū
дифтонги	
ау	aw

Реализация вариантов гласных часто определяется их позицией и контактами. Подобных вариантов в древних арабских диалектах Хиджаз и Хузайли очень мало, потому они слишком близки с канаанским, эфиопским и литературным арабским. В трудах арабских грамматистов доказывается, что влияние соседних фонем на гласные характерно для восточных диалектов.

В вокальной структуре слова подразумевается распределение гласных, их позиция в словоформе (далее - слово), или его синтагматическая структура полностью, а также качественная и количественная характеристика гласных в слове, их функциональная нагрузка.

В Хузайле, подобно неждийскому и современным египетским диалектам, сингармонизм показывает структура $C_1aC_2 \times C_3 > C_1iC_2 \times C_3$, напр.: kab×r > kib×r – «большой». Подобные варианты характеризовали диалекты племен бедуинов Тамим, Бекри, Асад и Кеис. Примеры палатализации и сингармонизма показывают, что на диалекты бедуинов большое влияние оказывает фонема i.

Слабость структуры гласных является результатом двух обстоятельств: 1) воздействие сильного ударения. С исторической точки зрения, сильное ударение сыграло решающую роль в процессе развития вокально-синтагматической структуры слов семитских языков; 2) невозможность объединения согласных в комплексы.

1.3. – Спонтанные изменения согласных.

Реконструкция фонетической системы раннеклассического арабского языка и хиджазского диалекта возможна благодаря сохранившимся древним арабским грамматическим трактатам. Одним из самых значительных источников среди подобных является “ùal- kitÁb” – труд главного представителя филологической школы Басры Абу Бишр Амр Ибн Усмана, деятельность которого проходила в VII веке.

Увулярный звук q иногда передается звонким g, напр.: qaáá(a) > gaáá(a) – «поведал», «рассказал». Он противопоставляется восточному глухому q. Фолерс выделял звонкую фонему q.

Фонема q характеризуется как заднеязычная звонкая согласная, соответственно возможна ее локализация при помощи *g. *g оглушается, сохраняя способ артикуляции и место: g > q. Древнее произношение: g, зафиксированное в древнехиджазском, сохранилось в диалектах бедуинов.

Озвончение g > q отмечено арабскими филологами, т.о. эта особенность существовала уже в VII веке.

В VIII веке начинается процесс палатализации g (g > Ó). В X веке он получает столь тотальный характер, что g > Ó превращается в норму литературного языка. Таким образом, до VIII века в древнеарабском диалекте Хиджаз наблюдался процесс *g > g, а с X века – *g > Ó.

Фонетическая реализация лабиализованной согласной f сохранена во всех диалектах, хотя подтверждается ее позиционная мена с интердентальной фонемой ṭ в диалектах, в которых наблюдается ṭ. Это явление характерно для древнего арабского диалекта в Хиджазе, современных диалектов юго-западного побережья Аравийского полуострова, Йемена и некоторых диалектов центральной Аравии, напр.: fĀr > äar – «молчание», fihim > äihim – «понял»; обратная мена: falĀfa < äalĀāa – «три» и т.д.

Случай Ē > d зафиксирован в Хиджазе, напр.: ùaĒ- Ēikr > ùad- dikr – «воспоминание». Ибн Манзур приписывает тотальность Ē > d группе диалектов Раба.

Речь городов древнего Хиджаза (западная Аравия) характеризуется редукцией интердентальных фонем, подобно окруженной южно-арабскими диалектами аденской речи. В южно-арабских диалектах сохранен ряд интердентальных фонем.

Для речи куреишцев был характерен случай t > h : -at > -ah.

1.4. – Комбинаторские изменения звуков.

В древнеарабском диалекте Хиджаза подтверждается существование определенных модификаций фонем, проявляющихся в речи путем изменения артикуляции звуков. Подобные модификации, главным образом, имеют два вида: комбинаторские и позиционные.

Субституция

÷ > n, напр.: ùa÷ĀĀ > ùanĀĀ- «отдал»

Ассимиляция

Арабские грамматисты рассматривали частичную ассимиляцию в “ùal- ùibdĀl” и “ùal- ùi÷ĀĀ” (дефективация), являющуюся составной частью al ùibdĀl”.

В древнеарабском диалекте Хиджаза зафиксированы контактный и дистанционный варианты частичной ассимиляции.

В структуре nb > mb n > m CVm/nbVC.

st > sĀ ùistĀ÷a < ùistaĀĀ÷a, также ùisĀĀ÷a- «мог».

sĀ > āĀ sirĀĀ > āirĀĀ- «путь».

sd > zd tasd×r > tazd×r. Артикуляцией sd выделяется два диалекта: 1) в котором сохранен глухой зубной сибилант s. 2) в котором наблюдается процесс s > z.

ád > zd

На основе артикуляции ád – á > z. Тот же процесс наблюдается в типе ùifta÷ala в случае с фонемой t. á не испытывает ассимиляции с t из-за своей сибилантности, тоже самое наблюдается и в структуре d с á. d не является инфиксом подобно согласной t, напр.: в типе ùisĀabara- «стерпел». При артикуляции ád зубной d уподобляет себе á и меняет z согласным, стоящим ближе всего с d. Основу процессу á > z создает единство d и z с точки зрения звонкости. z является неэмфатической звонкой согласной.

Варианты полной ассимиляции арабские грамматисты рассматривают на примере ùal- ùidĀm // ùal- ùiddiĀm. Этот процесс характеризуется понятием «слияние», «геминация», «ассимиляция».

Регрессивная, полная, контактная

В типе ùifta÷ala – wt > tt ùittahama < ùiwtahama- «сомневался». Помимо ùifta÷ala этот процесс подтверждается в типах fu÷Āl и faw÷al, напр.: turĀĀ- «наследство»; tawlaĀ- «берлога» (cp. > dawlaĀ).

lr > rr на стыке слов, напр.: hal ra÷ayta > har ra÷ayta- «видел?». Сибавайх не подтверждает наличие данного случая в Хиджазе.

wt > tt в типах ùifta÷ala, fu÷Āl и faw÷al, напр.: ùittaĀĀ- «получил», «взял», turĀĀ- «наследство», tawlaĀ (cp. tw > dw, напр.: tawlaĀ > dawlaĀ).

yt > tt, напр.: ùittabasa, muttabis по Ибн Джину, является хиджазским.

Ēt > tt, напр.: ùaĀĒta > ùaĀatta- «взял».

Прогрессивная, полная, контактная

Ēt > dd, напр.: muĒtakar > muĒakar > muddakir. Помимо Хиджаза подтверждается в речи племени Асад.

Ассимиляция, вызванная добавленной морфемой является синхронной. При изменении позиции восстанавливаются исходные фонемы, напр.: ùaŌaĒta > ùaŌatta – ùaŌaĒa- «взял».

Диссимиляция

sVds < sVdt < sVtt, напр.: si/uds < sidt < sitt- «шесть».

tt > st, напр.: ùittaqaĀ > ùistaqaĀ- «соскоблил».

Метатезис

Ōabaza > baŌaza- «оправдал», «похвалил».

Выпадение звука

nunŌiya > nuŌŌiya / nuŌiy сохранены в рукописи Корана, напр.: “...faŌĀ÷ahum naāguĀ fanuŌŌiy man naāĀūu...”- «...они победили и освободят кого хотите...» [Коран 12/11].

По taŌw×d-у носовое n – палатально. Арабские грамматисты периода средних веков называют его легким нун-ом (ùan- næn ùal- Ōaf×fa), который образуется в полости носа. А. Шааде отмечает, что легкое n произносится непосредственно перед согласным, теряя свою сонорность. Ж. Кантино выявил эти согласные: q, k, Ō, â, Ē, s, z, á, Ĩ, ä, Ē, ã, d, t, f.

ùaŌsastu > ùaŌastu- «почувствовал»; ùaŌasna > ùaŌasna- «они почувствовали».

В типе fa÷ila, напр.: masistu > mi/astu- «прикоснись», характерен для хиджазского диалекта.

1.5. – Спонтанные и комбинаторские изменения артикуляции согласных в диалекте Хузайл.

Первая корневая w > t в типах ùifta÷al(a), fu÷Āl и faw÷al. В варианте faw÷al подтверждается чередование глухих и звонких зубных: w > d, а в типе ùifta÷al(a) наблюдается процесс t < w, основой которому служит регрессивная полная ассимиляция билабиального w с зубным t, напр.: ùitta÷ad(a)- «дал обещание». Наряду с Хузайлом этот вариант проявляется в диалектах Тамим и Асад.

Сивавайх и Замахшар приписывают хузайлийскому диалекту процесс Ā + местоименный суффикс 1-го л. мн.ч. > ууа, напр.: hudĀya > hudayuа- «моя дорога». Этот процесс олицетворяет в себе влияние диалектов Тай и Сулейм, не являясь т.н. хузайлизмом.

w > y в типе fa÷ael, напр.: maâæb > ma^(>e)â×b, или æ > ×.

y > w, напр.: ùatwa(t) > ùatya(t)- «приход».

Наряду с другими западными диалектами Хузайл проявляет хамзу media – редуцированный ларингал в интервокальной позиции.

VùV > V.; напр.: saùal(a) / yasùal(V / Ø) > sĀl/y(a/i)sĀl.

В Хузайле краткая гласная слышится в форме ùibn > ùibin- «сын». Последовательность i...i соблюдена в семитских языках. С точки зрения К. Фолерса, вариант ùibn является исконно арабским. Последовательность i...i, т.е. изменение силлабической структуры обусловлена целью упрощения его произношения в связной речи. Последовательность i...i характерна для современных диалектов.

По Сивавайху, перед велярным согласным эмфатический велярный Ē иногда переходит в латеральный альвеолярный l. Аль-Билад приписывает диалекту Хузайли процесс Ē / Ĩ > l в любом случае, когда l должно сохранить эмфазу Ē / Ĩ. На раннем этапе литературного арабского помимо l(Ū) латеральным спيرانтом мог быть Ē (латеральный спيرانт zl).

Процесс распада и изменения zl отразился в древних диалектах, часть которых, во избежание скопления двух велярных фонем, показывает –l перед велярным. В Хузайле эмфатизированное l(Ū) заменило Ē / Ĩ, напр.: лит. араб. Ēahr // Хузайл lahr- «спина»; лит. араб. Ĩuhr // Хузайл luhr- «полдень».

В Ибн Масудисовской речитации Корана имеется случай $\hat{O}att\acute{A} > \div att\acute{A}$ - «пока не...», «до того как...», напр.: “... $\hat{O} / \div att\acute{A} h \times nin$...”- «пока не достигнет чаша» [Коран 12/35].

В более поздних источниках утверждается, что для Хизайла характерен вариант $\hat{O} > \div$, отмеченный термином $\grave{a}al- fa\hat{O}fa\hat{O}a(t)$.

Фарингалы \hat{O} , \div характерны для большинства арабских диалектов. В некоторых заметны лишь фонетические вариации фонем, напр.: в иракском диалекте $\div >$ глухой \grave{u} , в египетском – при артикуляции \hat{O} / \div колеблется напряженность. В западно-йеменском диалекте выявляется процесс $\div > \grave{u}$, фарингальная фонема переходит в ларингальную.

$t > s$ – случай диссимиляции в типе $\grave{u}ifta\div al(a)$, напр.: $\grave{u}itta\hat{O}a\grave{E}(a) > \grave{u}ista\hat{O}a\grave{E}(a)$ - «взял», «получил».

1.6. – Модификации хамзы в древних арабских диалектах.

Сравнительно полные и точные сведения о редукции общесемитских смычных ларингальных, выпадении, аккомодации и субституции изо всех семитских языков почерпываются в классическом арабском языке и арабских диалектах.

Выпадение и редукция смычного ларингального (\grave{u}) – общее явление для всех арабских диалектов (древних и современных).

Этимологическая хамза представлена в начале тех лексем, первая фонема которых является корневой: $\prime ab$ - «отец».

В древних диалектах это явление сохранено в морфеме, между префиксом и основой, напр.: Тамим: $ga's$ - «голова», в речитации Корана: “... $\grave{u}a\grave{u}immata l-kufri$ ”- «главарей неверующих».

Этимологическая хамза выпадает и вызывает долготу гласного звука основы в структуре $C_1VC_2C_3$, напр.: Хиджаз: gAs // Тамим, Рабиа: $ga\grave{u}s$ - «голова».

Выпадение хамзы надлюдается в древних западных диалектах. По сведениям Абу Заида, в речи населения Хиджаза, Мекки, Медины и племени Хузайл подтверждается $\grave{u} > \emptyset$.

Выпадение (\grave{u}) в конце слова вызывает в хиджазском диалекте геминацию, напр.: $nabi\grave{u}u-/Vn/-$ «прорицатель» и $nabi\grave{u}u-t-/Vn/-$ «творение». Появление этого процесса могло быть вызвано с целью сохранения ударения в слоге. Несмотря на это, в речитации хиджазского Сафа Байдав зафиксировал формы: $\grave{u}anb \times \grave{u}\acute{A} \grave{u} < \grave{u}anbiy(\times)\acute{A} \grave{u}$ -«прорицатели» и $nabi\grave{u}u \grave{u} < nabi\grave{u}u-/un/$.

В синтагматических позициях, в древних диалектах, возможно выпадение не только фонетической, но и этимологической хамзы. Это явление широко распространено в речитации Корана.

С учетом дистрибуции хамзы выделяются три группы диалектов: 1) диалекты, в которых происходит полная артикуляция хамзы – речь бедуинов; 2) диалекты, фиксирующие случаи выпадения и слабой артикуляции хамзы – городские диалекты; 3) т.н. промежуточные диалекты (бедуины – городское население), для которых характерно чередование $\grave{u} / h / w / y / a / \acute{A}$.

1.7. – Слог и ударение.

В древнеарабских диалектах Хиджаз и Хузайл выделяются следующие основные виды слогов:

6. CV открытый краткий слог
7. CV: открытый долгий слог
8. CVC закрытый краткий слог
9. CV:C закрытый долгий слог
10. CV:CC вдвойне закрытый долгий слог
6. CVCC вдвойне закрытый краткий слог.

Характерное для диалекта слабое ударение обеспечивает сохранение структуры слога. Несмотря на это, в древних диалектах началось развитие сильного ударения, которое

вызвало сужение безударных долгих гласных, а в открытом слоге – редукцию и выпадение краткой гласной.

Глава II – Морфология

2.1. – Корень и основа.

В семитских языках корень представлен лишь консонантными фонемами, которые создают структурно организующие центры, или, т.н. основные ядра-носители значений:

ktb «письмо» (процесс письма)

qtl «убиение»

На основе арабских филологических традиций Н. Н. Юшманов выдвинул гипотезу о формировании семитского корня двумя согласными. Позднее корень из двух согласных развился в форму, состоящую из трех согласных – C₃, присоединяющую к себе древнейшие морфологические форманты.

На основе гласных, словообразующих аффиксов, флексийных окончаний и префиксальных формантов, флексийной морфологии образуется корневая основа двух основных лексико-грамматических категорий – имени и глагола.

Номинальные основы: CVC- / CVCC- / CVCVC-

Вербальные основы: -CVC / -CCVC / -CVCVC.

Арабские филологи периода средних веков выделяют в древних диалектах дублеты (параллельные формы) CVCC- / CVCVC-, напр.: äulä- / äuluä- «треть» Подобные формы свидетельствуют процесс упразднения флексий уже в VI-VII вв.: форма äuluä зафиксирована и в Коране: “...falahunna äuluäan mä taraka...”- «...им полагается (достанется) треть оставшегося...» [Коран, 4/12]; “...min äuluäa× l-layl...”- «...из первой трети ночи...» [Коран, 73/20] и др.

В диалектах зафиксированы корневые основы структуры CCVC(-). Ср.: современные диалекты: бедуинское (восточно-арабское) ktab, маррок. kteb- «он написал».

2.2. – Имя

Группировки внутренних деривантов вызывают синонимию образованных из одного и того же корня различных основ. Подтверждается и параллелизм аффиксов. Большинство модификаций доводится до конкретного диалекта, что изложено в трудах арабских грамматистов периода средних веков. Вокализация основы и вызванный аффиксацией параллелизм выявляются не только в западных и восточных диалектах (ареальный уровень), но и внутри западных диалектов.

Выделяются случаи с одним-, двумя слогами, с долгим согласным: типы с I / II слогами, четырьмя слогами, геминированные и аффиксальные.

Со структурной точки зрения выделяются следующие типы:

1. C₁VC₂VC₃ - C₁aC₂iC₃, напр.: ÓaËir- «осторожный», «предусмотрительный»; C₁aC₂uC₃, напр.: ãuif- «добросердечный»;

2. C₁V:(Á)C₂V(i)C₃, напр.: qÁni÷- «довольный»;

3. C₁VC₂V:C₃ - C₁aC₂×C₃, напр.: Óaá×m-«враг», «противник»;

4. C₁VC₂C₃Án: C₁ÁC₂C₃Án, напр.: ÓaËlÁn- «веселый»;

5. ùaC₁C₂VC₃: ùaC₁C₂aC₃, напр.: ùaÓmaq- «дурак»;

6. mi-C₁C₂ÁC₃, напр.: miqrÁË- «ножницы».

Статус: В древних арабских диалектах фиксируются две формы статуса, выраженные постпозиционными морфемами: 1) –m (тексты qayyat ùal- faw, датируемые IV в н.э.) соответствует определенному статусу и имеет общесемитское происхождение. Напр.: –m в древнееврейских окончаниях двойственного и множественного числа: -aum / -×m; –m в эпиграфическом южном арабском; 2) –n в тех арабских диалектах, которые имеют –m в форме неопределенного статуса, –n (наподобии ЕЮА) выражает определенный статус. Оба

показателя развиты из диалектного форманта *n / m. В древних эпиграфических текстах северной Аравии сохранен препозиционный артикль hn- (лихианский, самидурский), а в южной Аравии – в некоторых химиарских и йеменских диалектах – препозиционный артикль ùam-. Таким образом, постпозиционные форманты *-n / -m своим исходным значением выражают маркированную форму имени.

Сравнительно позднего происхождения является препозиционный арабский артикль ùal-, который развился из диалектного элемента ùa+l или ù(V)+l. ùal- зафиксирован в набатейско-арабских текстах первых веков н.э. Как видим, он распространен в западных и северо-западных диалектах Аравийского полуострова. Помимо того, в некоторых северных древнеарабских диалектах фиксируется артикль h- (сафайские тексты).

Склонение: С древнейших времен в Хиджазе наблюдаются случаи отсутствия форм падежных оппозиций. В Хиджри первых вв. н.э. встречается лишь одна форма (родительный – винительный) во множественном и двойственном числах. Тот факт, что окончания не всегда произносятся в форме единственного числа подтверждается и методами речитации Корана.

Из числа особенностей древних диалектов следует выделить:

- 1) отсутствие флексий типа fa÷Áli в Хиджазе;
- 2) использование долгих гласных не только в винительном, но и именительном и родительном падежах в речи племени Азд Ас-Сарат. В Хиджазе и Хузайле подтверждаются формы, напр.: ÓÁlid – «Халид» (мужское собст. имя) с основой на согласную и haufÁù – «Хаифа» (женское собст. имя) с основой на согласную.
- 3) флексия трех падежей типа fa÷lÁn зафиксирована в речи племени Асад.

Род и число:

множественное число.

единственное число

ùaC₁C₂ÁC₃

- 1) C₁aC₂C₃, напр.: ед.ч. farÕ / мн.ч. ùafrÁÕ- «ципленок»; sawã / ùaswÁã- «кнут» (пустой тип) qaws / мн.ч. ùaqæs < ùaqwÁs- «лук».
- 2) C₁aC₂iC₃, напр.: ед.ч. katif / мн.ч. ùaktÁf- «плечо».
- 3) C₁iC₂aC₃, напр.: ед.ч. qima÷ / мн.ч. ùaqmÁ÷- «воронка»

ùaC₁C₂uC₃

- 1) C₁aC₂C₃, напр.: ед.ч. farÕ / мн.ч. ùafruÕ- «Ципленок»
- 2) C₁aC₂aC₃, напр.: ед.ч. Óabal / мн.ч. ùaÓbul- «гора»; zaman / мн.ч. ùazmun- «время».
- 3) C₁uC₂C₃, напр.: ед.ч. rukn / мн.ч. ùarkun- «столб», «основа».
- 4) C₁iC₂C₃, напр.: ед.ч. Óilf / мн.ч. ùaÓluf- «противоположный».

C₁i/uC₂C₃an

C₁i/uC₂aC₃- at напр.: ед.ч. ri/uâwat / мн.ч. ri/uâwan- «взятка». В анляуте –i- передает речь курейшцев и распространено во всем Хиджазе. Для хиджазского диалекта характерна инверсия ед. ч. -i- – мн.ч. -u-, а для восточных диалектов (Тамим, Кеис) – ед.ч. -u- мн.ч. -i-.

C₁uC₂(u)C₃

C₁iC₂ÁC₃, напр.: ед.ч. ÓimÁr / мн.ч. Óumur (тамимское Óumr)- «осел»; ÓimÁr / мн.ч. Ó(u)mur // ùaÓmirat- «покрывало».

Вариант fu÷ul распространен в Хиджазе, Тихаме и речи людей, населяющих пограничные с Хиджазом регионы.

Вариант C₁uC₂aC₃А распространен в Хиджазе, в речи арабских поселенцев, а форма C₁iC₂ÁC₃ – в речи арабских кочевников.

Структура C₁uC₂uC₃ является хиджазской и противопоставляется восточной структуре C₁uC₂C₃Án.

В преисторической эпохе причастие и интензив не выражали форм рода и числа (м.р. = ж.р.; ед.ч. = мн.ч.). Позднее у этих имен появляются соответствующие формы, процесс формирования которых завершился в дошедших до нашего времени языках. В классическом арабском, Геезе и Тигрине древнейшие нормы подтверждаются иногда и в таких именах, которые не являются специальными типами причастия и интензива, напр.: араб. fa÷×l, fa÷æl, fu÷Ál и т.д. Все эти варианты зафиксированы в хиджазском диалекте.

В современных диалектах достаточно часто используется форма мн.ч. -Át, которая иногда заменяет форму -æ(na). Нередки случаи, когда эта форма соответствует внутреннему мн. ч-лу. На существование данного факта в арабских диалектах Средней Азии указывает Г. Цертели.

В некоторых диалектах (Мекка, ливанские, египетские, мальтийские и прочие диалекты) -×n является общим для имен прилагательных обеих родов. Форма ж.р. редко оканчивается суффиксом -Át. В связи с этим М. Фегал отмечает, что имена речи Кфар÷абид в форме мн.ч. не различают категории рода, зато в ней фиксируется чуждая классическому арабскому оппозиция – адъектив и субстантив.

Принципы образования форм интензива-аугментатива, рода и числа, также, частично, идентичность морфем – являются доказательством органической связи между этими категориями.

В определенных случаях формы рода и числа были утеряны в результате процесса развития; неизменяемость их формы вызвана различными причинами.

Посредством анализа источников выявлено, что некоторые слова, которые в западных диалектах (Хиджаз, Хузайл...) не имеют морфологических признаков женского рода и принадлежат мужскому, но в восточных диалектах (Асад, Тамим...) приобретают эти признаки, напр.: ãag×q // ãag×qat- «дорога», «метод» и наоборот. Данная тенденция характерна и для современных диалектов.

В хиджазском диалекте отдельно выделяются слова женского рода, которые не имеют соответствующих морфологических признаков, но принадлежат женскому роду.

2.3. – Местоимение.

Выделяются следующие типы местоимений: а) личные, б) указательные, в) относительные, г) вопросительные.

Личные местоимения

Независимые:

III м.р. ед.ч. hæa	дв.ч. humÁ	м.р. мн.ч. hum
ж.р. ед.ч. h×a	-	ж.р. мн.ч. hunna
II м.р. ед.ч. ùanta	дв.ч. ùantumÁ	м.р. мн.ч. ùantum
ж.р. ед.ч. ùanti	-	ж.р. мн.ч. ùantunna
I ед.ч. ùanÁ // ùana // ùÁnÁ	-	мн.ч. naÔnu

Суффиксальные:

III м.р. ед.ч. -hu / hæ	дв.ч. -humÁ	м.р. мн.ч. -hum / -(u) / -æ / hæ
ж.р. ед.ч. -hÁ		ж.р. мн.ч. -hunna
II м.р. ед.ч. -ka / -k / -kah	дв.ч. -kumÁ	м.р. мн.ч. -kum/(u)
ж.р. ед.ч. -ki / -k / -kih	-	ж.р. мн.ч. -kunna
I акк. -n× / -n×a		мн.ч. -nÁ
ген. -× / -×уа		

Указательные местоимения

Мужской род	Женский род
ед.ч. ÈÁ / hÁ- ÈÁ (< Èæ / ÈÁ / È×)	tÁ / t×, hÁ- Èih(i) / hÁ- È× / Èih

(ĒĪ- aa в конце)
 дв.ч. (hÁ-)ĒĀni / -Ēayni (hÁ-) tĀni / (hÁ-)tayni
 мн.ч. ùælĀùì / ùælĀ / ùælay
 ед.ч. ĒĀlika / ĒĀka tĀlika
 мн.ч. ùælĀùika / ùælĀka / ùælĀyka

В Коране встречаются формы ĒĀlikumÁ и ĒĀlikum (местоимения 2-го л., дв.ч., мн.ч. с частицами)

3) hunÁ
 hunĀlika / hunĀka

Редкими для литературного арабского являются формы: tĀ, t×, Ē×, hĀĒ×, ĒĀni, tĀni, Ēayni, tayni, ùælĀ, ùælĀùì, tĀlika, ùælĀka и ùælĀlika.

Относительные местоимения

Мужской род	Женский род
ед.ч. ùal- laĒ× / ùal- l× / ùal- lĀ× ùal- lay / ùal- lĀùu	ùal- lĀù× / ùal- l× / ùal- lĀyu
дв.ч. ùal- laĒĀni	ùal- latĀni
люб. ùal- laĒayni	ùal- latayni
мн.ч. ùal- laĒæna / ùal- lĀùæna	ùal- lĀù× / ùal- lĀ× / ùal- l× / ùal- lĀt× / ùal- lawĀt×
люб. ùal- laĒ×na	

Вопросительные местоимения: Вопросительными местоимениями являются параллельные классическому арабскому формы man- «кто?» и mĀ- «что?». В случае mĀ // ma (Ā > a) подтверждается связь с морфемой, напр.: lima- «почему?».

Также зафиксированы формы man ĒĀ- «кто?»; mĀĒĀ-«что?», в которых ĒĀ – указательное местоимение.

man < mĀ + энергетивный n, Ā > a с закрытым слогом.

matĀ(Ā) и ùayyĀna – наречие времени.

ùayna – наречие места.

kaufa / ùannĀ – наречие образа действия.

ùayy(un) – функция адъективного местоимения.

2.4. – Глагол

Правильный глагол: Распространены четыре основные структуры глагола: три – действительного залога и одна структура страдательного залога: fa÷al(a) / fa÷il(a) / fa÷ul(a) / страд. залог fu÷il(a), напр.: qatal(a)- «убил», lazim(a)- «был нужен», макуā(a)- «остался», ÷ulim(a)- «знал». C₁VC₂VC₃ – структура перфектива и C₁C₂VC₃ – структура имперфектива.

«Дефективные» (неправильные) структуры обычно характерны для диалектов арабских кочевников (бедуинов) и Хиджаза: тип fi÷il / fi÷l, если C₂ – гутуральная фонема (фарингальная согласная ÷ Ô, глотальная (ларингальная) согласная ù h). Основными являются варианты fa÷il / fi÷il / fi÷l, подтверждаемые традицией чтения Корана, напр.: “ùin tubdæ á- áadaqĀti fani÷immĀ h×a...”- «...если действительно подадите милостыню, это воистину милость...» [Коран, 2/271].

В “ùal- kitāb”-е Сибавайха описаны структуры перфектива и ареали их дистрибуции, названы племена.

C₁aC₂uC₃- / -C₁C₂aC₃:- fa÷ul- / -f÷al-

Хиджазский диалект показывает вариант fa÷il- / -f÷al, приписываемый речи курейшцев.

Распределение гласных имеет следующий вид:

a – a / i / u

i – a / i / u

u – u / a

Хиджазские варианты: $C_1aC_2aC_3-$ / $-C_1C_2aC_3-$: $fa\div al-$ / $-f\div al-$ напр.: $rakan$ / $-rkan-$ «доверился». $C_1aC_2aC_3-$ / $-C_1C_2uC_3-$: $fa\div al-$ / $-f\div ul-$, напр.: $rakan-$ / $-rkun-$; $C_1aC_2iC_3-$ / $-C_1C_2aC_3-$: $fa\div il-$ / $-f\div al-$, напр.: $\hat{a}hib-$ / $-\hat{a}hab-$ «получил серый цвет»; $C_1aC_2iC_3-$ / $-C_1C_2uC_3-$: $fa\div il-$ / $-f\div ul-$, напр.: $f\hat{a}il-$ / $-f\hat{e}ul-$ «превосходил», «был лучше» (ср. тип $mitt-$ / $-m\hat{a}t-$). i – а приписывается речи курейшцев.

Древнеарабский хиджазский диалект показывает параллелизм основ (различные вокальные структуры в пределах одного глагола): $C_1aC_2iC_3-$ / $-C_1C_2aC_3-$ // $C_1aC_2uC_3-$ / $-C_1C_2uC_3-$, напр.: $\hat{a}hib-$ / $-\hat{a}hab-$ // $\hat{a}hab-$ / $-\hat{a}hub-$ // $\hat{a}hub-$ / $-\hat{a}hub-$.

Слабый глагол ($C_1=w$): В случае $C_1=w$ выделяются следующие структуры: $C_1aC_2aC_3-$ / $-C_1C_2i/uC_3-$ ($a - i/u$), напр.: $wa\hat{O}ad-$ / $-O\hat{i}/ud-$ «нашел». В пододных случаях, по Сибавайху, выделяется инверсия $a - u$.

Пустой глагол: C_1uC // C_1iC -параллелизм в пустых типах подтверждается в Хиджазе и отражается в методах речитации Корана, произведенных Ибн Касир Аль-Малаком, Ибн Амир Ад-Димашком и Абу Бекри. Варианты $-u-$ являются результатом не характерного для хиджазского диалекта сингармонизма, напр.: $mit-$ // $mut-$.

Структурой страдательного залога пустого типа (C_2w) в Хиджазе является $-C_1\times C-$, а структура $-C_1\text{æ}C-$ характерна для диалектов Кеис, Асад и Тамим. На основе изменяемости гласной (разрушения силлабической структуры) выделяется три варианта диалектов:

1. Умляютная гласная $\text{-\text{æ}}$, или $\text{-\text{x}}$, которая следует за u и заменяет вторую корневую согласную, напр.: $q\hat{i}u(=\text{x})l-$ «было сказано», $biy(=\text{x})\div-$ «продано». Иногда $\text{-\text{x}}$ выявляет резкую лабиализацию, напр.: $b\times/(\hat{I})\div-$.

2. Формы лабиализованного гласного $-u-$ в первом слоге, напр.: $b\text{æ}\div-$.

3. Наличие случая с гласной $\text{-\text{x}}$ ($< iu$), заменяющей структуру C_2w или алиф. Из начального варианта $\text{-\text{æ}}$ был развит дивтонг aw : $\text{æ} > au > eu$ (наклоненный к i) $> i$. Дистрибуция \times характерна для речи курейшцев и кинанцев.

Недостаточный глагол: В результате анализа источников выявлено, что в варианте недостаточного типа $C_3=u$ существовал параллелизм алиф макрус (\hat{A}) // au . Он отражает в себе существующий в прасемитском процесс $\hat{A} > au$, что подтверждается оканчивающимися на w / u себейскими формами: $talawa-$ «прочитал», $banaua-$ «построил» (ср. древнетигринийские формы $tul\text{æ}$, $ban\times\dots$). Наличие тех же вариантов в хиджазском диалекте подтверждает влияние со стороны Сафского, напр.: $\hat{u}tau$, $banau$. Предположительно, формы с вариантом $-au$ развились на раннем этапе истории арабского языка. Южно-арабский показывает эту структуру в случае $C_2 w$. В северо-йеменском и Тайши – $baq\times > baq\hat{A}(\hat{A})-$ «остался».

Геминированный глагол: Геминированный глагол в условном и повелительном наклонении имперфектива имеет структуру правильного глагола, напр.: $(i)mlal-$ «наполни», $(u)rdud-$ «ответь». Это – общая с западно-арабским структура, что подтверждается данными Хузайла и Хиджаза.

Хамзованный глагол: Особенности хамзованных глаголов обусловлены модификациями глухого смычного ларингального (\hat{u}) и фонетическими изменениями в диалектах. Древнехиджазский диалект показывает в структуре основы хамзованных глаголов различные, приравненные к недостаточным типам, формы, развившиеся на основе процесса рефлексивации-компенсации, напр.: $C_2-\hat{u} sa\hat{u}al > s\hat{A}l-$ «спросил» / $ya\hat{s}Al-$ и т. д.

Пароды: По сведениям грамматистов периода средних веков, семантическая идентичность произведенных парод с первичными формами нередко вызывала параллелизм в дистрибуции, что зависело от специфики силлабической структуры и, иногда, от обезличенных экстралингвистических факторов.

I // IV : $C_1VC_2VC_3$ // $\hat{u}aC_1C_2VC_3$ ($fa\div al$ // $\hat{u}af\div al$). По поводу подобных смещений существуют специальные исследования Кутруба, Аль-Фарая, Абу Убеида, Ал-Асма \div и, Ас-Савра, Ибн Сиккита и Аз-Заджаджи.

Эти вопросы связаны с этимологией и категорией переходности / непереходности глагола.

I // VIII: $C_1VC_2VC_3 // (\text{ù})C_1taC_2VC_3$

II // IV: $C_1VC_2C_2VC_3 // \text{ù}aC_1C_2VC_3$

IX тема $(\text{ù})C_1C_2\acute{A}C_3C_3$ приписывается хиджазскому диалекту и главным образом выражает семантику цвета.

Префикс ta- выпадает в имперфективе V, VI тем, напр.: taqattalu < tataqattalu- «шел покачиваясь». Ат-Табар приписывает это явление Куфской школе речитации Корана. Фиксируется в древнехиджазских диалектах.

$(\text{ù})st\acute{A}\div a < (\text{ù})sta\acute{A}\div a$, также $(\text{ù})s\acute{a}\acute{A}\div \text{æ}$ - «смог» – являются вариантами частичной гаплогонии.

2.4. – Масдар

Путем анализа дублетных форм древних арабских диалектов установлены отличающиеся друг от друга типы структурных единиц. Это хорошо проявляется на морфологическом уровне в вокальном (силлабическом) составе слова.

В случае инверсии а – а / i / u в основе переходного глагола выделяется масдар $C_1aC_2C_3 : fa\div l$, а причастие – $C_1\acute{A}C_2iC_3$, напр.: qatal- / -qtul- масд. qatl- «убил», прич. q \acute{A} til- «убийца»; Êarab- / Êri/ub- mas. Êarb- «избил», «ударил» прич. Ê \acute{A} rib- «ударивший».

У непереходного глагола – $C_1uC_2\text{æ}C_3 : fu\div \text{æ}l$.

Глагол $C_1aC_2iC_3$ – масд. $C_1aC_2aC_3$, напр.: fari \acute{O} - масд. fara \acute{O} - «радость».

На основе инверсии u - u выделяются структуры $C_1aC_2\acute{A}C_3(-at) // C_1uC_2C_3$, напр.: qabu \acute{O} - масд. qab \acute{A} \acute{O} at // qub \acute{O} - «уродство»; $C_1aC_2iC_3 // C_1iC_2C_3\acute{A}n$, напр.: Ôarim // Ôirm $\acute{A}n$ - «лишение», «отсечение». Вариант с суффиксом –an является хиджазским по аналогии с gi \acute{E} w $\acute{A}n$, а в Неджде зафиксирована форма gu \acute{E} w $\acute{A}n$ - «довольство».

Структура $C_1aC_2iC_3 : ka\acute{E}ib-$ «ложь», «обман» характерна для речи арабских поселенцев, поскольку в речи бедуинов, в типе fa \div il подтверждается процесс i > Ø.

$C_1uC_2C_3 // C_1iC_2C_3$, напр.: Êu/ikr- «воспоминание». Вариант Êukr приписывается племени Курейши.

$C_1aC_2aC_3 // C_1u/aC_2C_3$, напр.: saqam // suqm- «болезнь», «слабость»; структура C_1uC_2C приписывается хиджазскому диалекту.

Глагол $C_1aC_2uC_3-$ – масд. C_1u/aC_2C_3 , напр.: da \div uf- масд. du/a \div f- «слабость». Вариант $C_1uC_2C_3$ является хиджазским. Аль-Фарай приписывает его речи курейшцев.

$C_1aC_2uC_3$ в глаголах с вокальной структурой масдар $C_1uC_2C_3$ характерен для речи Хиджаза.

В недостаточных типах подтверждаются следующие структуры: $C_1aC_2C_3 // C_1iC_2\acute{A}C_3$, напр.: qalw // qil-a(n) (قلى)- «ненависть» (< qal \acute{A} /(\acute{A}) / -qlæ). В случае с корнем qlw – qalw, а в случае с qly – qil-a(n). Вариант $C_3 w$ является хиджазским, второй – тамимским.

$C_1aC_2C_3 // C_1iC_2-an$, напр.: ùaty // ùity $\acute{A}n$ - «приход». По Аль-Фарки, структура $C_1aC_2C_3$ является хиджазской.

Тип с четырьмя согласными составляет структуру $C_1i/aC_2C_3\acute{A}C_4$, напр.: zi/alz \acute{A} l- «землетрясение» (ср. II fi \div \acute{A} l). -a- в составе аусляута зафиксирована в речитации Корана Асеми, напр.: “...zulzilati l- ùarÊu zalz \acute{A} lah \acute{A} ...”- «...когда колебнулась земля...» [Коран, 99/1]. В каноническом чтении, за исключением этого варианта, зафиксирована форма zilz \acute{A} l.

Т. н. масдар с мим (ùal- ma \acute{a} daru l- m \times miyy) / в основе глагола с префиксом та- при инверсии а – i: ma- C_1C_2i/aC_3 , напр.: Ôabas- / -Ôbis- масд. maÔbis- «задержание», «приглашение». По Сибавайху, maf \div al является хиджазской формой.

Пароды: II. ta- $C_1C_2\times C_3 // C_1iC_2C_2\acute{A}C_3$, напр.: глаг. kassar- масд. tak \times r- «разбитие»; Хиджазское происхождение структуры ta- $C_1C_2\times C_3$ отмечено арабскими грамматистами периода средних веков, а структура $C_1iC_2C_2\acute{A}C_3$ приписывается речи населения Йемена.

V. ta-C₁aC₂C₂uC₃ // ti-C₁iC₂C₂ÁC₃ (ta/i- -u- // -a- в аусляуте), напр.: глаг. takallam-масд. takallum // tikimmÁl- «разговор»; V парода tifi÷÷Ál < II парода fi÷÷Ál. Структура C₁i×C₂ÁC₃ также отражает чередование восточных диалектов южного происхождения.

Хиджазский диалект отражает варианты структуры C₁VC₂C₃: C₁a/i/uC₂C₃. 1. C₁VC₂V:C₃: C₁i/aC₂ÁC₃(-at) / C₁uC₂æC₃ -at. 2. C₁VC₂VC₃: C₁iC₂aC₃. 3. C₂VC₃-at: C₂aC₃at. 4. II. ta- C₁C₂×C₃. 5. ma- C₁C₂VC₃: maC₁C₂a/uC₃. 6. C₁VC₂C₃-Án: C₁aC₂C₃Án.

Анализ подтверждает, что некоторым глаголам соответствуют два или больше масдара. Они могут быть распределены по различным признакам диалектов и значениям.

Глава III – Основные синтаксические конструкции

3.1. – Словообразование в предложении.

В семитских языках традиционно выделяются два типа предложений: именные и глагольные предложения.

Глагольная форма, развившаяся из древней структуры – личное местоимение + основа глагола – отражает в себе древнейший тип словообразования афразийских предложений: S – P, что подтверждается в большинстве семитских языков.

Выделяются следующие основные ряды:

1. P S O (сказуемое – подлежащее – дополнение). Этот ряд характерен для литературного языка.

2. S P O (подлежащее – глагольное сказуемое – дополнение). Данная последовательность встречается в современных диалектах.

3. S O P (подлежащее – дополнение – глагольное сказуемое). Данный тип характерен для древних и современных западных и восточных диалектов.

4. P O S (глагольное сказуемое – дополнение – подлежащее), напр.: ùakalæn× l-barÁÒ×äa- «меня покусали вши».

3.2. – Согласование.

Случай полного согласования в числе между препозиционным глагольным сказуемым и подлежащим в древних диалектах отмечен арабскими грамматистами периода средних веков, напр.: ùakalæn× l-barÁÒ×äu- «меня покусали вши», приписывается диалектам Хузайла, Таи и Хиджаза.

3.3. – Именное предложение.

В распространенных частицами именных предложениях проявляются определенные особенности по отношению к предикации. Большинство вариантов фиксируются в Хиджазе и Хузайле. Подразумеваются ùinna (< еврейск. הנה) и подобные ей частицы (ùinna waiáawÁtuhÁ // ùal- Óuræf ùal- miâabbaha bil- fi÷l- подобные глаголу частицы). Особенности вызваны формой ùinna > ùin; союз ùanna > ùan + имя в форме именительного падежа (точнее ùinna // ùin; ùanna // ùan, поскольку вопрос первичности не выявлен).

По Сибавайху, в Хиджазе перед предложением фиксируется номинальный или инверсионный вербал, субъект которого имеет форму аккузатива: ùin(na) qar×nat(a/u)ka mar×Êa(t-un)- «твоя жена больна»; ùin ÷amran lamunâaliq(un)- «Амр ушел» (речь бедуинов). В западных диалектах часто встречаются случаи, когда за грамматической формой следует субъект в именительном падеже, напр.: kaùanna Ìabyatun... По Ибн Хишаму, в хиджазском имя (S) ùinna / ùanna управляет аккузатив.

Для хиджазского диалекта характерно употребление частиц mÁ, lÁ и ùin в именных предложениях с функцией lausa в предикативном винительном, или с частицей (предлогом) bi.

Структура обратных предложений данного типа такова:

mÁ – S_{nom.} – P_{ак.}

Выраженный формой аккузатива предикат в составе простого распространенного именного предложения встречается и в Хузайле. В источниках встречаются несколько случаев акатафазии, напр.: $\dot{u}imm\dot{A} \dot{u}uqimta wa \dot{u}imm\dot{A} \dot{u}anta murta\dot{O}ilan-$ «либо остановись, либо уйди!» Это соответствует характерной для западных диалектов конструкции: $S_{nom.} - P_{ak.}$

Глагол IV – Лексика

Древнеарабские диалекты Хиджаз и Хузайл характеризуются многопластной системой лексического фонда. Естественно, лексика диалектов имеет семитское происхождение. Тесные контакты с южно-восточным, эфиопским, арамейским и персидским оказали определенное влияние на речь арабов племени Хиджаз.

Выделяются две основные лексические группы: 1) общесемитская, арабская и диалектная лексика; 2) иностранные заимствования. Разграничение общей и диалектной лексики с литературным арабским сравнительно невозможно, т.к. диалект предшествует литературному языку во времени и создает основу для его развития.

4.1. – *Общесемитская и арабская лексика*

Арабские лексические группы определяют лексические возможности Хиджаза и Хузайла.

Общесемитская лексика выделяется на фоне арабской, напр.: $\dot{E}akar-$ «мужчина», $\dot{u}un\dot{a}\dot{A}-$ «женщина», $\dot{u}ab-$ «отец», $\dot{u}imm-$ «мать», $bint-$ «дочь», $\dot{u}a\dot{O}-$ «брат», $ba\div l-$ «муж», (ср. библейское бааль), «господин», «хозяин»; $walada-$ «родил», $wadda-$ «любил».

В лексической системе проявляется определенное «равенство» северно- и южно-арабских элементов, в котором южно-арабский пласт является более архаическим и на нем базируется северно-арабский пласт.

Основой выделения диалектной лексики является вокально-силлабическая структура слова и изменения согласных фонем, напр.: $s\dot{A}la-$ «спросил».

4.2. – *Заимствования*

Вторая лексическая группа представлена заимствованиями, главным образом, из арамейского, персидского, эфиопского и, частично, из греческого и латинского. Существование упомянутых лексических единиц обусловлено территориальной близостью, многовековыми контактами и условиями быта.

В большинстве случаев, заимствования из иранских языков представляют собой административные, социальные и юридические термины, но часто встречается и лексика, обозначающая явления других сфер, напр.: $f\dot{x}l-$ «слон», $\dot{u}ibraysam-$ «шелк».

Слова, вошедшие с эфиопского представляют собой лексику религиозного характера и фиксируются в Коране, напр.: $\dot{O}aw\dot{A}riyu-\dot{a}na$ < эфиоп. $\dot{O}aww\dot{A}rey\dot{A}-$ «апостолы».

Арамейская лексика содержит почти все понятия быта хиджазцев. Из числа подтвержденных вариантов некоторые принадлежат юдейско-арамейскому и мандейскому, напр.: $qis\dot{a}-$ «справедливость» < арам. $ku\dot{a}\dot{a}\dot{A}$ зафиксирована в юдейско-арамейском, христианском арамейском Сирии/Палестины и мандейском.

Из греческой лексики выделяется, напр.: $\dot{u}ibl\dot{x}s-$ «имя сатаны» < греч. $\delta\dot{i}\dot{a}\dot{b}\dot{o}\dot{l}\dot{o}\dot{s}$.

В арабском имеются вошедшая в арамейский язык посредством греческого латинская лексика, напр.: $\dot{a}ig\dot{A}\dot{a}-$ «путь» < арам. $\dot{i}\dot{a}\dot{a}r\dot{A}\dot{a}\dot{A}$ < греч. $\sigma\dot{t}\dot{r}\dot{a}\dot{t}\dot{a}$, лат. $Strata$

В ы в о д ы

Выводы обобщают вопросы, возникшие в процессе работы над диссертацией.

Языковая система диалектов Хиджаза и Хузайл характеризуется весьма интересными фонологическими, морфологическими, синтаксическими и лексическими особенностями.

Наблюдение над древними диалектами позволило правильно интерпретировать тенденции развития семитских языков. Их анализ имеет большое значение для изучения исторической диалектологии арабского языка. Находясь под воздействием восточно-арабских диалектов, Хузайл проявляет отличающиеся от хиджазского диалекта признаки. Вышеприведенные примеры подтверждают данное положение.

В сфере фонологии следует отметить развитие просодийных и лексико-грамматических факторов; субстратные и адстратные влияния, что проявилось в высоком уровне дивергенции.

Дистрибуция согласных и гласных в Хиджазе и Хузайле сравнительно одинакова.

Спонтанные изменения увулярных, палатальных, лабиальных, интердентальных и дентальных фонем выявляют типологические параллели в системе согласных не только современных, но и древнеарабских диалектов и других семитских языков. В VII веке начинается процесс палатализации фонемы g ($g < \acute{O}$). Это явление заслуживает внимание при анализе фонологической системы современных диалектов.

Сохранение или выпадение интердентальных фонем определяется социальной стратификацией диалектов.

С учетом дистрибуции хамзы выделено три типа диалектов.

Вокализм характеризуется богатой системой гласных фонем. С учетом процессов палатализации и веляризации выявлен параллелизм гласных в структуре слова древнеарабских диалектов, установлено влияние западно-арабских диалектов на южные.

Исторический анализ звукового состава арабского языка показывает, что фонетико-фонологическая система диалектов изменчива и динамична.

В сфере морфологии исследована внутренняя структура моделей-основ, их совпадение на уровне существительных, прилагательных, причастий и интенсификов. Отличия между этими формами носит формальный характер. В некоторых случаях учитываются и нюансы их содержания.

Особенности вербальной системы лучше всего проявляются путем морфологического анализа правильных глаголов с тремя согласными. «Дефективные» (неправильные) структуры главным образом характерны для диалектов арабских кочевников (бедуинов) и Хиджаза: тип $fi\div il / fi\div l$ в случае, если C_2 – гутуральное (фарингальное $\div \acute{O}$, глотальное $\grave{u} h$). Основными являются варианты $fa\div il / fi\div il / fi\div l$.

Древнеарабский диалект Хиджаза выявляет параллелизм основ (различные вокальные структуры в пределах одного глагола): $C_1aC_2iC_3-$ / $-C_1C_2aC_3-$ // $C_1aC_2uC_3-$ / $-C_1C_2uC_3-$. Среди характерных гласных перфектива и имперфектива фиксируется инверсионная зависимость.

Порядок слов в предложении не регулируется нормами литературного арабского языка.

В Хиджазском и Хузайле фиксируется полное совпадение форм числа между препозиционным глагольным сказуемым и подлежащим, что выявляется и в современных диалектах.

Иноязычные слова подвергаются воздействию арабской морфологии и подчиняются ее общим правилам.

Лексический состав обогащен заимствованиями из арамейского, персидского, эфиопского и греческого языков.

Общие языковые явления древних и современных диалектов существенно не изменились, что подтверждается новейшими диалектологическими исследованиями.

Используя новейшие структурные теории, важно определить древние и современные диалекты для восстановления утерянной между ними связи.

Древнеарабские диалекты Хиджаза и Хузайл представляют собой значительное ядро западных диалектов, на котором основан литературно-письменный язык.

**Содержание и основные положения диссертации
отражены в следующих публикациях:**

1. Глагол в древнеарабских диалектах (На материале диалекта Хиджаз) // Труды фак-а гуманитарных наук Кутаисского государственного университета им. Акакия Церетели, 2005 (стр. 452- 472)
2. Палатализация и веляризация гласных в древних арабских диалектах // Сборник докладов II республиканской научной конференции Ассоциации молодых ученых, Кутаиси, 2004 (стр. 208-211).
3. Вокальная система слова в древних арабских диалектах // Сборник докладов I республиканской научной конференции Ассоциации молодых ученых, Кутаиси, 2003 (стр. 247-250).
4. Древнеарабский диалект Хузайл (Основные характеризующие признаки) // «Перспектива- XXI» V, Тбилиси, 2003. (стр 122-124).
5. Модификации хамзы в древних арабских диалектах // Сборник трудов III международной конференции востоковедов, Кутаиси, 2003. (стр. 209-218).